

Міністерство освіти та науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Філологічний факультет
Кафедра історії та культури української мови

**Лінгвокультурологічний аспект соматичних символів в
українській мові (на матеріалі творів М. Матіос та усної народної
творчості)**

Дипломна робота

Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:
студентка 6 курсу 601 групи
Спеціальності 014.01
“Середня освіта (українська
мова та література)”
Романюк Є. Д.
Керівник:
доцент кафедри історії та
культури української мови
Філіпчук М. В.

До захисту допущено:
Протокол засідання кафедри №
від “___” _____ 2021 року
Зав. кафедри_проф. Колесник Н. С.

Чернівці - 2021

Зміст

ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СИМВОЛУ В МОВОЗНАВСТВІ.....	6
1.1. Поняття символу, історія дослідження.....	7
1.2. Методологічні засади дослідження соматичних символів у мовознавстві	16
Висновки до першого розділу.....	20
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОМАТИЧНИХ СИМВОЛІВ.....	21
2.1. Особливості функціонування соматичних символів у художній літературі.....	26
2.2. Репрезентація соматичних символів у народному мовленні	43
Висновки до другого розділу.....	80
РОЗДІЛ 3. СОМАТИЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	82
3.1. Методичні рекомендації щодо вивчення сталих мовних сполук у шкільному курсі.....	82
3.2. Приклад плану-конспекту з вивчення фразеології у школі.....	88
Висновки до третього розділу.....	92
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	93
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	97

ВСТУП

Визначною рисою сучасного мовознавства є дослідження мови через її зв'язок із людиною, через способи пізнання довкілля. У працях сучасних лінгвістів спостережено підвищений інтерес до дослідження мовних фактів, що тісно пов'язані з матеріальною і духовною культурою народу, з його культурною свідомістю.

В українській мові акумульовано первісні знання про світ, що закарбувалися у самотні мовних одиницях (фразеологізмах), які є репрезентантами лінгвокультури та зафіксовані у мові. Саме фрази наділені здатністю точно та яскраво відобразити й передавати ознаки культури у знаковій формі.

Етнолінгвістичні проблеми були об'єктом дослідження М. Білоножено, В. Жайворонка, В. Кононенка, Н. Коловоротної, А. Котловського, Л. Скрипник, Л. Савченко, О. Левченко та ін. Вивчення культурного компонента у фразеологічній семантиці проводили у своїх наукових розвідках такі дослідники, як О. Важеніна, Н. Венжинович, О. Галинська, С. Гурбанська, Т. Євтушина, В. Калашников, М. Ковшова, О. Левченко, В. Мокієнко тощо.

Неабияку увагу в науковців викликають фразеологізми з соматичними символами, які яскраво репрезентують етнопсихологічні особливості індивіда. Соматичні фразеологізми у своїх розвідках досліджували О. Андрейченко, Н. Андрейчук, Ф. Вакк, О. Селіванова, О. Семушина, І. Скрипник та ін.

Актуальність нашого дослідження зумовлена значною увагою дослідників у галузі вивчення соматичних фразеологізмів з метою їх

класифікації та ґрунтового аналізу на основі текстів художньої літератури та на тлі усної народної творчості.

У художніх творах письменники широко використовують соматичні фразеологізми, надають їм нових семантичних відтінків, завдяки чому вони обростають новими значеннями.

Лінгвокультурологічний аналіз допоможе розв'язати проблеми взаємозв'язку мови і мисленневих процесів, з'ясувати мотивацію утворення фразем із символічними елементами, зокрема соматизмами. Фразеологізми із соматичним символічним компонентом у нашому дослідженні перебувають у центрі посиленої уваги.

Мета дослідження – у процесі цілісного й комплексного аналізу художніх текстів та усної народної творчості з'ясувати мотивацію та особливості використання фразеологізмів із соматичним компонентом-символом, здійснити їх класифікацію.

Для досягнення поставленої мети потрібно виконати **такі завдання**:

- 1) опрацювати науково-теоретичну літературу з українського символознавства, зокрема у галузі Фразеології;
- 2) визначити теоретико-методологічні засади дослідження фразеологічних одиниць із компонентом-соматизмом;
- 3) зібрати фактичний матеріал та здійснити класифікацію фразеологізмів із соматичним компонентом;
- 4) проаналізувати семантико-тематичні особливості вживання соматичних фразеологізмів;
- 5) здійснити підрахунок фразеологічних одиниць зі стрижневим соматичним словом-символом.

Об'єктом дослідження виступають соматичні фразеологічні одиниці (далі будемо назвати ФО) в художніх текстах та в усній народній творчості .

Предметом дослідження слугують соматичні образи-символи у фразеологічних одиницях.

Матеріали дослідження - художні тексти та усна народна творчість.

Джерельною базою служить зібрана картотека, що містить фразеологічні одиниці із соматичними образами-символами, обсягом близько 150 одиниць, а також твори Марії Матіос, Фразеологічний словник української мови у 2 томах.

Методи дослідження. У роботі застосовано такі методи дослідження:

- метод суцільної вибірки (для окреслення обсягу ФО із стрижневим словом-символом);
- метод індукції (для логічного умовиводу від окремого до загального);
- метод дедукції (для послідовного умовиводу від загального до окремого);
- описовий метод (для інвентаризації та систематизації ФО зі стрижневим словом-символом);
- математичний метод (для підрахунку кількості ФО).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше системно досліджено лінгвокультурологічний аспект функціонування соматичних фразеологізмів як у художніх текстах, так і в усній народній творчості, а також проведено їх класифікацію.

Теоретичне значення роботи полягає у розвитку та поглибленні деяких теоретичних тверджень етнолінгвістики, лінгвістичної стилістики та культурології, а також теорії художньої мови.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження матимуть своє застосування під час викладання шкільного курсу української мови, а також слугуватимуть цікавим матеріалом для укладання або доповнення словника українських символів, для проведення позакласної роботи. Теоретичні положення можна використати на факультативних заняттях з української мови та літератури. Зібраний матеріал розширить базу даних про ФО.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження апробовано на студентській науковій конференції Чернівецького національного університету імені юрія Федьковича 2021 року: *Є. Романюк, М. Філіпчук. Лінгвокультурологічний аспект соматичних символів в українській мові (на матеріалі творів М. Матіос). Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (20-21 квітня 2021 року). Філологічний факультет. Чернівці. С. 215-216.*

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів («Науково-теоретичні засади дослідження символу в мовознавстві», «Структурно-семантичні особливості соматичних символів», «Соматичні фразеологізми у шкільному курсі з української мови та літератури»), висновків та списку використаної літератури (86 позицій). Обсяг магістерської роботи становить 105 сторінок, 96 з яких - основний текст, без урахування списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СИМВОЛУ В МОВОЗНАВСТВІ

Процес користування мовою є складним та багатограним. Саме під час спілкування перебувають у зв'язку різні сфери нашого життя: наукова, соціальна, політична та культурна та ін. У процесі застосування та творення мови людство надавало словам додаткового, переносного значення, а інколи – навіть символічного.

Ідея взаємозв'язку мови і культури є основою лінгвокультурологічного напрямку. Дослідженням культурної інформації, закодованої в мовних знаках, присвячені праці В. Жайворонка, Н. Коловоротної, В. Кононенка, А. Котловського та ін. [29, Т. 1. С. 217–219]. Вивчення культурного компонента у фразеологічній семантиці здійснено такими лінгвістами: О. Важеніною, Н. Венжинович, О. Галинською, С. Гурбанською, Т. Євтушиною, В. Калашником, А. Куцевою, В. Мокієнком, М. Ковшовою, О. Левченко, Л. Скрипником [77, С. 106–110].

Сучасна українська лінгвокультурологія зорієнтована на вивчення національно-культурного складника, який, у свою чергу, має на меті з'ясування комунікативно-функціональних особливостей та участі його в текстотворенні. “Роль подібного складника не обмежується констатацією традиційно-народних уявлень, він водночас створює типізовані картини світу в ментальному просторі українців, актуалізує знання, притаманні носіям рідної мови” [44, с. 34].

1.1. Поняття символу, історія дослідження

Символ як явище був у колі наукових інтересів дослідників різних галузей: філософії (Г. Гегеля), мовознавства, літературознавства (С. Аверинцева, В. Виноградова, О. Лосєва), етнографії, культурології (К. Леві-Строса), психології (З. Фрейда, К. Юнга) та ін.

Історія виникнення символу починається з давніх часів, коли панував первіснообщинний лад. З того часу було знайдено наскельні малюнки, яким понад 40000 років. Первісна людина на них відтворювала те, що бачила: тварин, сцени полювання, залишала відбитки своїх рук, магичні символи та ін.

Дослідження символу почалося ще в античні часи, такими вченими: Й. Гете, Г. Гегелем, К. Юнгом, Е. Кассіером, Х. Керлотом, С. Аверинцевим, О. Лосєвим. Вони першими сформулювали концептуальні засади вивчення та інтерпретації символів.

У дослідників є різні підходи до розуміння символу. Так, Аристотель розумів символ, як знак, сенсом якого є знак іншої мови або іншого роду, за допомогою якого передається план вираження у план змісту.

Платон розмежував поняття символ і міф та вважав символом “вищу ідеальну форму об'єкта, яка досягається інтуїтивно” [52, с.26].

Письменники-романтики вважали, що символ – це універсальна форма творчості людей. Й. Гете доводив, що символотворення є органічним продуктом людського існування, і в цьому процесі немає нічого потойбічного чи містичного [52, с.27].

Кант вважає, що символи утворюються за допомогою аналогій і вони прагнуть відобразити те, що неможливо відобразити.

Г. Гегель вважає символ мистецькою категорією, яка складається з сенсу та вираження цього сенсу. Ці два складники не обов'язково повинні

бути тотожними. Науковець вважає образ тоді символом, коли крім прямого значення є ще й додаткові [52, с.27].

Ю. Лотман символи вважав “важливими елементами пам'яті культури” [52, с.28] , бо саме вони переміщують різні тексти та сенси з одного пласту культури в інший, створюючи при цьому єдність. Якщо історичні події відбуваються одна за одною, то символи знаходяться поза межами синхронійної парадигми, бо вони переходять з минулого в майбутнє.

М. Костомаров вважав, що “символ виявляє свій зміст не через переносне значення, а через встановлення національних, культурних та інших передумов осмислення його асоціативних зв'язків” [52, с.29].

Джерелом пізнання духовного життя етносу є народні символи, а сама мова, за О. Потебнею, вже є символічною. Символи розвиваються разом із мовою. Саме символізм є тим фактором, який відрізняє мову людей від звуків тварин та вигуків. О. Потебня виділяв “три основні відношення символу до означуваного: порівняльне, протиставне та казуальне” [52, с.29]. Символ вважав явищем, що створене народом, і є основним складником фольклору.

Теорію міфу й символу розробив О. Лосєв, який зазначав, що:

- “1) символ – функція відображення дійсності;
2. символ – смисл дійсності;
3. символ – інтерпретація дійсності в людській свідомості;
4. символ – сигніфікація дійсності;
5. символ – перетворення дійсності” [52, с.39].

Символ, який є відображенням предмета, означає набагато більше, ніж предмет. У символі зберігаються усі можливі вияви предмета.

Відомо, що символ – це знак, який використовує своє первинне значення для розкриття вторинного.

Науковці термін “символ” тлумачать по-різному. По-перше, це “умовне позначення якогось предмета, поняття або явища” [80, с.174]. По-друге,

це “художній образ, який умовно відбиває яку-небудь думку, ідею, почуття” [79, с.174]. По-третє, це “умовне позначення якої-небудь величини, поняття, запроваджене певною наукою” [79, с.174].

В “Енциклопедії української мови” подано таке тлумачення символу: “багатозначний предметний образ, який об'єднує між собою різні плани худож. відтворення дійсності на основі їх суттєвої спільності, спорідненості; один з поетичних тропів. С. набуває у текстах крім своїх основних (словникових, предметних) значень нові (переносні або умовні)” [3, с.582].

Символом можуть бути не тільки слова, а й предмети, що їх позначають. Значення символу може трансформуватися:

1. шляхом пластичної трансформації образу;
2. шляхом виключення використання його стандартних форм у тексті;
3. шляхом створення нових символічних позначень конкретних явищ та ідей.

Отож символи “увійшли у фонд загальнолюдських уявлень” [3, с.582].

Основні принципи семіотики означив Чарльз Пірс – американський філософ, логік, математик та природознавець, а також засновник прагматизму. Науковець зауважував, що семіотика - це «наука про різні знаки й системи знаків (мовні й немовні), які використовують у людському суспільстві для передачі знаків [70, с.227].

При цьому з огляду на характер зв'язку знака зі своїм об'єктом поділяв знаки на три основні типи:

1. Ікони – знаки, що виступають втіленням якості та відсилають до об'єкта означування через подібність до нього. Такими знаками є малюнки, скульптурні зображення;

2. Індокси – знак, який певним чином пов'язаний з об'єктом означування, є його наслідком або частиною. Такими індоксами може бути дірка від кулі (знак пострілу), пахощі з кухні (знак смачної страви);

3. Символ – не має зв'язку з означуваним об'єктом, ні через подібність до нього, ні через суміжність з ним. Символи використовують за традицією чи згодою. Прикладами є букви, цифри, слова.

Ч. Пірс також вважав слова триелементною конструкцією, яка складається з:

А) репрезентаменту – те, що заступає собою щось інше у певному відношенні або якості;

Б) реверенту - об'єкт означування. Ним можуть бути об'єкти реальні, уявні або навіть такі, яких неможливо уявити;

В) інтерпританти – спосіб представляти за допомогою іншого знака те, що саме і на яких засадах репрезентамент насправді репрезентує [70, с.230].

Подібний погляд на символи розкриває М. Кочерган, який знаки класифікував за типом відношення самої форми знака і тим об'єктом, який його позначає. Всі знаки поділяє на:

1. Знаки-індекси - “знаки, пов'язані з позначуваними предметами, як дії зі своїми причинами. Наприклад, дим як знак вогню (без вогню диму не буває), низькі чорні хмари як знак дощу, висока температура у людини як знак хвороби, дзенькіт скла як знак розбитого посуду тощо. Правда, кваліфікувати симптоми як знаки немає достатніх підстав, бо вони не відповідають наведеному вище визначенню знака. Причинові відношення не є заміною одного предмета іншим” [48].

2. Знаки-копії - “відтворення, репродукції, подібні на позначувані предмети. Їх ще називають іконічними знаками. До них належать сліди лап тварин, фотографії, зліпки, відбитки тощо” [48].

4. Знаки-сигнали - “знаки, які потребують певних дій, реакцій. Наприклад, звук сирени як знак повітряної тривоги, ракета як знак атаки, свисток як знак дозволу ввести м'яч у гру, дзвінок як знак початку чи закінчення заняття тощо. Знаки-сигнали завжди прив'язані до ситуації. Через ситуативну обмеженість сигналів деякі вчені (Е. Ахунзянов та ін.) не кваліфікують їх як знаки [48].

5. Знаки-символи - знаки, які використовують для передачі (визначення) абстрактного змісту. Вони, як правило, характеризуються відсутністю природного зв'язку з позначуваними об'єктами [48].

Відомо, що в знаках-індексах і знаках-копіях умотивоване значення, і воно не є умовним. З їхньою допомогою можна досліджувати світ.

А ось за допомогою двох інших - людство спілкується. Ці знаки мають того, хто їх використовує, і того, хто отримує інформацію з їхньою допомогою. “Знак-індекс і знак-копія можуть стати знаком-сигналом чи знаком-символом, коли відправник і отримувач домовляться про їх значення” [48].

Порівняння знаку та символу ми можемо помітити у працях Ф. де Сосюра. Вчений вважає, що знак складається з плану вираження, тобто того, що він позначає, і плану змісту, того, що позначають. І між цими двома компонентами немає щільного зв'язку. Науковець якраз зосереджував увагу на тому, що символ якраз має природній зв'язок із тим, що він позначає [77, с. 335].

Ізраїльський мовознавець А. Соломонік вважав, що між знаком і символом є основна відмінність, і вона полягає в тому, що знак - завжди прагне до розширення кількості тих, хто про нього знає. Оскільки від знання того чи іншого знака, людство буде краще організовувати своє життя, а символ зосереджений на тому, щоб існувати в межах певної соцгрупи, і за її межами символічний сенс слова чи предмета - зникає [78].

Символи виконують такі функції: репрезентативну (позначають речі), когнітивну (пізнає навколишній світ). Також символи поділяють штучні (несловесні і словесні) та природні (сигнали та їх замітники). А. Шафф - представник польського мовознавства, стверджував, що “справжні знаки жодної іншої цінності не мають і поза знаковою функцією не існують” [48].

Т. Мілевський класифікував знаки-символи залежно від функції, яку вони виконують, і залежно від їхньої структури. Він виділяє акустичні, оптичні, дотикові, вокально-інструментальні, нюхові, смакові.

У своїх дослідженнях Лілія Лемець розкриває теоретичні засади вивчення символу. Дослідниця зауважує, що символознавчі студії досить довго залишалися поза межею української філології, і тільки тепер ця ситуація починає змінюватися. У людей з'явилася потреба зрозуміти природу символу, його характеристики та значення. Науковець наголошує на тому, що символи є “вмістилищем таємничої мови смислів”. І ця мова зрозуміла не для всіх, а тільки для певного культурного та мовного простору. Деякі символи люди використовують свідомо, а деякі – інтуїтивно, а перед іншими – стають безпорадними. Саме цей третій тип символів, є таким, який пробуджує когнітивні вміння [52, с.35].

У своїх наукових розвідках Лемець Лілія зазначає, що символ – це “полісемійна культурологічно зумовлена одиниця мовомислення, семантичне ядро якої репрезентоване експліцитними (пряме номінативне, переносні) та імпліцитними символічними семами, що виникають на основі переосмислення, асемантизації чи семантичного зміщення актуалізованих і безпосередньо корелюють з феноменами архетипного, етноментального та індивідуального (оказіонального) рівнів” [52, с.59].

Літературознавці символ тлумачать, як художній засіб, оскільки він допомагає додати нового сенсу в текст та розширює межі сказаного.

В. Кононенко “тлумачить символи як своєрідні коди нації, людства, що своїм концептуальним змістом відбивають різноманітні сторони народного життя, особливості національного бачення дійсності” [52, с.45].

Разом з тим, він також пропонує свою класифікацію символів на основі семантичного критерію та виділяє такі групи символів:

1. архетипні;
2. міфологічні;
3. космологічні;
4. біблійні;
5. слова-символи;
6. символи-назви довкілля;
7. символи-назви явищ природи;
8. рослинні слова-символи;
9. символи-назви істот;
10. символи-назви предметів.

О. Сімович зазначає, що у кожній мові є закодована своя філософія, свій глибинний сенс, який проявляється і у символах також; за допомогою таких слів можна творити різні сенси та по-різному їх інтерпретувати; символи ніби створюють для нас зовсім іншу реальність. І тільки у широкому контексті можна вичерпно подати значення символу. Дослідниця окреслює такі ознаки символу:

- “слово-символ має зовсім іншу природу, аніж слово”, бо воно змінює свою “семну структуру” [73, с.131];
 - багатозначність;
- “слово-символ не має чітко окресленого і вузького значення, а лише натякає на нього” [73, с.131].

Б. Домбровський, досліджуючи символ, відзначав його знакову природу та зауважував, що символ можна аналізувати тільки у мові. Слово стає

символом тоді, коли він викликає реакцію у того, хто його сприймає. Процес створення символу є творчістю. Сенс символу в речах, які реально існують, але він легко прощається із існуванням тих предметів, які колись символізував. Також учений виводить формулу, за якою ми зможемо легше зрозуміти, що ж таке символ: “символ = ейдос + ідея” [27, с. 15]. В ейдосі бачимо реальне існування, а в ідеї – його якість.

У своїх розвідках О. Москалець зазначає, що символ має різні форми втілення, та найбільш поширеною є словесна. І саме символи допомагають більше охопити свідомістю дійсність. Учений вважає, що саме “нерозривність думки та слова, надмірна зосередженість на словах” є ключовою в утворенні символів. Адже символи є концентратом думки: допомагають ущільнити зміст та розставити правильно пріоритети. Вчений робить акцент на “безмежності” символів та їхній важливій ролі у розширенні світобачення людини [55, с.99].

Т. Усатенко вважає цінністю історії не зміну соціально-економічного життя, а розмаїття символів, які збереглися із давніх часів. Вона досліджує символ із погляду етнолінгвістики. Дослідниця зазначає, що невичерпним джерелом символів є народна творчість, міфологія, мистецтво. І пропонує зосередитися на космогонічних – тих, що стосуються уявлень про створення світу. Одне із найголовніших місць займає Світове дерево, що є символом життя, початку світу. Згодом цей символ обростає новими значеннями. Це і дерево роду, душі, пізнання, життя... Це саме значення має образ Яйця, яке розширюється до яйця-райця, яблука, зернятка, горошинки. Т. Усатенко наголошує на важливості колірних символів, розкриває значення символу вогню, криниці, ріки, моря. Як і інші вказує на багатозначність символу, яка розвиває у людей “символічні функції мислення” [84, с. 58].

У фразеології символ досліджували А. Баранов, Д. Добровольський, О. Левченко, Л. Миронова та ін.

Символи у фразеології існують у “законсервованому” вигляді. Оскільки фразеологізми (далі ФО) в своєму складі зберігають образи, ними думають люди, вони відображають етнопсихологію, уявлення про світ навколо, ставлення людини до природи.

Отже, символи, що закарбовані у фразеологічній системі української мови, є яскравими виразниками ментальності.

1.2. Методологічні засади дослідження соматичних символів у мовознавстві

Системний підхід при дослідженні символу є одним із головних методологічних засад як напрямку спеціального наукового пізнання й соціальної практики. Його мета та завдання полягають у дослідженні символів як складної цілісної системи. Саме системний підхід до вивчення символу сприяє формуванню відповідного формулювання суті досліджуваної проблеми.

Методологічна специфіка системного підходу, що ним послуговуються лінгвісти, полягає в тому, що цей підхід має на меті вивчення закономірностей та механізмів створення символу як складного об'єкта, що має певні складники. При цьому особливу увагу звернено на різнобічність внутрішніх та зовнішніх компонентів системи символів, на процес об'єднання базових понять в єдину теоретичну схему, що дає можливість виявити сутність цілісності системи символів.

Системний підхід трактується досить широко і неоднозначно, а тому це категорія не має поки що єдиного визначення. У методичній літературі наведено різні трактування й дефініції системного підходу. Цей підхід тлумачать як інтеграцію, синтез, синергію різних сторін символу, як конструктивний засіб дослідження та систематизації символів, як вираження процедур подання символу в сукупності системи та способів їх трактування й виокремлення тощо. Саме такий широкий діапазон трактування системного підходу при дослідженні символу передбачає пошук різних конструктивних варіантів здійснення систематизації символів та подальшого вибору оптимального варіанта.

Нерідко наукове пізнання та осмислення символу характеризується певною "роздвоєністю", яка полягає в тому, що, з одного боку, це пізнання є

прагненням до цілісного розгляду символу, а з іншого боку – до систематизації знання про символ на основі використання конкретних чи часткових уявлень про нього.

Для того щоб дослідити символ у мовознавстві використовують різні методи дослідження: лінгвістичні та загальнонаукові. Саме їхнє розмаїття і дає нам можливість ґрунтовніше вивчити питання утворення символу та його розшифрування.

З методами, за допомогою яких можна дослідити символ у ФО, можна ознайомитися у працях Ш. Баллі, О. Кунін, О. Селіванова, В. Телія та ін.

Методика дослідження символу включає в себе загальні методи мовознавства, які в повній мірі дають можливість повністю розкрити походження, значення і використання символу в усіх сферах наукового і побутового існування. Важливо застосовувати психологічні та лінгвістичні методи для того, щоб детально дослідити символ.

Для дослідження символу ми використовуємо такі методи:

1. Структурний.

Цей метод заснували: І. Бодуен де Куртене, Ф. де Соссюр. Під час застосування цього методу користуються синхронійним зрізом. “Метод синхронного аналізу мовних явищ лише на основі зв’язків і відношень між мовними елементами. Цей метод виник у 20-х роках ХХ ст., як антитеза порівняльно-історичного” [48].

Цей метод допомагає відтворити цілісну картину мовного явища на одному часовому проміжку, а також показує взаємодію між різними елементами символу і його побудову.

Структурний метод полягає в об’єктивному та лаконічному описі різних мовних явищ. І цей метод має чотири реалізації в методиці: “дистрибутивній, безпосередніх складників, трансформаційній і компонентного аналізу” [48].

2. Описовий.

Цей метод має на меті точно і повно описати слова-символи. За допомогою цього методу досліджувані мовні одиниці можливо впорядкувати та систематизувати. Тут засновано все також на “синхронічному” зрізі, тобто розглядають не розвиток слово- та символотворення, його історію, а досліджують тільки певний період. Важливо детально описати якості, кількість та функції, щоб у майбутньому була можливість їх дослідити.

3. Функційний.

Цей метод зосереджується на функціонуванні символу у мові, його використання під час процесу спілкування та характеристиках слова із символічним значенням. За допомогою цього методу відбувається вивчення реального застосування символу в мові. “Функційний метод орієнтований на дослідження мови в дії, у процесі функціонування з огляду на цілеспрямовану природу мовних одиниць і явищ” [83, с.58].

Цей аналіз робить можливим розкрити призначення символу - збагачення мови експресивністю та стилістичною забарвленістю, створення атмосфери таємничості та прихованих сенсів, а також впливати на людей та читачів.

4. Психолінгвістичний.

За допомогою цього методу - обробляються та аналізуються ті дані, які були отримані шляхом експериментів. “В основі використання психолінгвістичної методики в дослідженні мовних явищ лежить розуміння мови як системи, наявної в свідомості людини, що уможливорює звернення до мовця як експерта, здатного оцінювати мовні факти” [48]. На даний час, в лінгвістиці користуються двома видами цього методу. Перший полягає в дослідженні фізіологічних реакцій організму на мовні явища. Н-д, відстеження на спеціальних приладах пульсу, серцебиття, рівня гормонів у крові, активізацію роботи тих, чи інших ділянок мозку під час вимовлення слова з символічним значенням. Другий - працює на асоціаціях. Як один із

прикладів - анкетування, під час якого запитують, що людина уявляє, коли читає слово- символ.

5. Метод кількісного та статистичного аналізу.

Застосовуємо тоді, коли потрібно вирахувати вірогідність того чи іншого явища, і зробити висновки. Використання цих методів у мовознавстві дає нам можливість дослідити мовні процеси, а також більш об'єктивно зробити висновки.

Отже, досвід лінгвістів у дослідженні символу, розмаїтість методів підтверджують цілісний характер методологічної основи вивчення цього національного феномену.

Висновок до першого розділу

Теоретичні засади дослідження символу в лінгвістичній науці базуються на синергії найрізноманітніших сфер життя: науковій, політичній, культурній тощо. У різних сферах діяльності застосовуються різні мовні й позамовні засоби, на які упродовж розвитку й становлення у мовній системі нашаровувалися додаткові, нерідко символні значення.

В основі лінгвокультурологічного напрямку – ідея взаємозв'язку мови і культури. Культурну інформацію, закодовану в мовних знаках, досліджували лінгвісти у різних розрізах – семантичному, функціональному, структурному та ін.

Символ, його суть, еволюція й усталення у мовній системі був об'єктом численних наукових розвідок українських та закордонних учених. Працями дослідників утвердилися концептуальні засади вивчення й інтерпретації символів. Ученими запропоновано різні дефініції символів, розроблено їх класифікації, простежено історію їх еволюції, визначено функції, серед яких основними вважаються репрезентативна та когнітивна.

Окрема ділянка дослідження символів у лінгвістиці – це вивчення символів у значеннєвій структурі фразеологічних одиниць.

Одним із головних методологічних засад при вивченні символу є системний підхід, що сприяє формуванню відповідного формулювання суті досліджуваної проблеми.

Серед методів дослідження символу виокремлюють такі: структурний, описовий, функційний, психолінгвістичний, метод кількісного та статистичного аналізу.

РОЗДІЛ 2.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОМАТИЧНИХ СИМВОЛІВ

Загальновідомо, що символи не можуть існувати відокремлено, вони утворюють різні групи, символічні композиції, які можуть розгортатися у часі та просторі. Розміщуючись у певному порядку, вони (символи), пов'язані між собою, частково доповнюють одне одного.

Соматичну лексику досліджували такі вчені, як М. Алексеєнко, О. Андрейченко, В. Виноградов, М. Горди, Л. Дядечко, А. Івченко, О. Каракуця, В. Коваль, Є. Кононенко, М. Кочерган, О. Левченко, Ю. Мільошин, О. Селіванова, О. Тищенко, В. Ужченко тощо.

Соматичний – це термін, який позначає явища, що відбуваються в організмі, частини тіла, його похідні та рідини. Це слово походить із грецької мови і означає – “тілесний”. Тобто, це повна протилежність психологічному. У дослідженні здійснюємо спробу зосередитись на соматичних символах.

Як відомо, соматизми виникли ще у ті часи, коли в людини була міфологічна свідомість і вона ототожнювала себе з космосом, відчувала себе невід’ємною частинкою природи. Кожен орган, частина тіла та рідина відповідали за якийсь процес, явище та компонент Всесвіту. Так, в людській свідомості “кров символізує воду, легені– повітря, кістки – землю, голова – небо, нерви – вогонь, живіт – море, ноги – землю, рука – владу...” [50].

Саме ця група символів є найбільш поширеною. І це логічно, бо з найдавніших часів людина хотіла наділяти людськими рисами все, що її оточувало – живе і неживе. Саме на цьому наголошував Ш. Баллі: “Споконвічна недосконалість людського розуму виявляється також і в тому, що людина завжди прагне одухотворити все, що її оточує. Вона не може уявити собі, що природа мертва та бездушна; її уява постійно наділяє життям

неживі предмети, але це ще не все: людина постійно наділяє предмети навколишнього світу рисами та прагненнями, властивими її особистості” [51, с.221]. До соматичних символів ми будемо зараховувати ті, які стосуються тіла та внутрішніх органів.

Фразеологія – це символічний світ, у якому різноманітні об’єкти, явища та процеси дістають символічні позначення. Фразеологічна репрезентація світу відрізняється від лексичної більшою архаїчністю, міфологізованістю [51, с. 26].

Фразеологізми можна класифікувати за головним компонентом: соматичні, орнітологічні, архетипні, міфологічні, релігійні, рослинні, абстрактні, космогонічні, предметні.

Соматизми у ФО – найпоширеніші не лише в українській мові, але і в інших. Це вмотивовано тим, що всі зміни у навколишньому світі відображалися, у першу чергу, фольклорі, а найбільше – у фразеологізмах.

Здатність утворювати фразеологізми соматизми мають через те, що людині для того аби функціонувати повноцінно потрібно було використовувати свої частини тіла, сприймаючи ті чи інші події саме через свої відчуття і реакцію тіла на подразники. А наш організм - це те, що найбільш доступно вивчати. Недарма, О.Мордкович зазначав, що чим більше необхідна частина тіла, або внутрішній орган у тій чи іншій діяльності, тим частіше використовуються фразеологізми із соматичним елементом [13, с. 144].

Фразеологічна система дуже різноманітна. О. Левченко наголошує на тому, що фразеологізми зображають “не картину світу, а її фрагменти, особливо актуальні для носіїв мови” [51, с. 23].

Дослідниця вказує на те, що у фразеологічній системі більше емоційно-забарвлених одиниць, ніж стилістично нейтральних, роздумує над функціями

стійких зворотів мови, які допомагають зробити нашу мову лаконічною, прагматичною, проте найосновніша функція – це характеризувальна.

Цікавим є те, що фразеологізми не можна пояснити лише одним словом. Аби передати всю суть такого звороту, потрібно використовувати речення, а часто – навіть розгорнуті речення [51, с. 25].

Примітно, що процес розшифрування ФО Левченко називає “декодуванням”. І цей процес пришвидшується якщо у складі фразеологізму є символ. У такому разі, людина розуміє його, навіть якщо зустрічає вперше [51, с. 26].

Семантико-культурні особливості соматичної фразеології досліджувала Н. Барвіна, яка стверджує, що “онтологічною, універсальною ознакою мови, незалежно від національних і культурних особливостей народів, є антропоцентричність, суть якої полягає в організації в мовних структурах знань про світ за аналогією до людських уявлень” [13, с. 45].

Дослідниця вказує на те, що тепер “тілесність” стає загальногуманірною категорією, а “тіло визначають як першооснову сутісних сил індивіда” [13, с. 45], і переконує нас в тому, що людське тіло є дуже багатовимірним об’єктом дослідження. Бо це сама людина, її оболонка, а також “умістилище внутрішнього світу індивіда”.

Н. Барвіна впевнена в тому, що людина впливає на мову, в якій “відображається внутрішній світ самої людини, особливості її сприйняття об’єктивної реальності: на мові завжди лежить відбиток людських емоцій” [13, с. 46].

У дослідженнях науковців зафіксовані різні підходи до класифікації символів. Так, Ю. Лопухін пропонує класифікацію соматичних символів, поділяючи їх на такі лексико-семантичні групи:

1. ФО з соматичним компонентом, що позначає зовнішні елементи організму:

- а) частини тіла;
- б) органи чуття;
- в) похідні елементи організму.

2. ФО з соматичним компонентом, що позначає внутрішні елементи організму:

- а) внутрішні органи;
- б) елементи систем, що не позначають частин тіла людини, але входять до його складу [50, с. 3].

Як бачимо, багато соматизмів, маючи власну мовну семантику, характеризується додатковим культурним смислом, певною символічною значущістю, що утвердилися в культурній традиції народу. Знання символіки є підвалиною для усвідомлення картини світу певного етносу, його поглядів, вірувань, ідеалів. Соматична символіка виникла в прадавні часи, відзначається багатозначністю та поліфункціональністю. Існування соматичного символічного коду є результатом роботи творчої уяви людини та її прагнення визначити свою унікальність за допомогою конкретних образів, шляхом аналогії одного явища іншому. Завдяки символізації компонент-соматизм стає семантичним центром фразеологізму” [21]. Фразеологізми із соматичним символічним компонентом у нашому дослідженні перебувають у центрі посиленої уваги.

Підтримуємо думку О. Левченко про те, що "до складу українських фразеологічних одиниць входить значна кількість соматичних компонентів (бік, більмо, борода, брови, волосся, вус, вуха, голова, горло, гортань, груди, губи, долоня, душа, живіт, жили, жир, жовч, зуби, кирпа, кишка, кіготь, кістка, коліно, коси, кров, кулак, лапа, легені, литка, лице, лікоть, лоб, лопатки, мізинець, мозок, мозолі, нерв, ніготь, ніжка, ніс, нога, нутрощі, обличчя, око, пазур, палець, перст, печінка, писок, підошва, піт, плечі, плоть, потилиця, почка, пузо, пульс, пуп, п'ята, ребро, рот (вуста), рука, серце,

скелет, слина, спина, стопа, ступні, тельбухи, тіло, тім'я, хребет, череп, чоло, чуб, чуприна, шкіра, шкура, шлунок, щелепи, щока, язик. Достатньо впевнено можна твердити, що більшість наведених компонентів є символами” [51, с. 125].

2.1. Особливості функціонування соматичних символів у художній літературі

Найяскравіші приклади влучного застосування фразеологізмів ми помітили у романі буковинської письменниці - Марії Матіос. Майстерно підібрані слова в текстах викликають великий спектр емоцій: від радості, до смутку і горя. У неї є свій стиль, який її вирізняє з-поміж інших майстрів слова.

Не дивно, що Марія Матіос є новатором у творенні фразеологізмів і вміє їх майстерно вплести у канву роману. Письменниці належить важливу роль розвитку української мови, а також її наповнення новими словами і сенсами.

Головною особливістю письменниці є те, що вона додає нові сенси для слів, і вони грають новими відтінками і фарбами. І саме в фразеологізмах процес перетворення помітний найяскравіше.

Людське тіло є тією особливою реальністю, що засвідчує приналежність людини до буття. Тіло – це сутнісний чинник та основа людського буття, і має первинне значення для людини. Саме тіло формує єдність і безперервність людського існування, воно є тією особливою буттєвою сферою, на яку накладений відбиток різноманітних соціальних і культурних форм.

При аналізі художнього мовлення Марії Матіос ми простежили, що своєрідну бінарну опозицію з виразною полярною культурною маркованістю презентують парні соматичні символи **голова** і **ноги**, що, безумовно, пов'язані з архетипним типом верх – низ. Модель “верх – низ” - одна із основних значеннєвих опозицій у слов'янській картині світу. Для верху характерні такі символічні властивості: “гарний, добрий, добробут,

родючість, щедрість, життєдайність”, а низ характеризується ознаками “поганий, лихий, відсутність добробуту, злидні, смертоносність” [74, с. 155].

Здавна голову співвідносять із небом та його атрибутами: зорями, сонцем та місяцем, – а також з творчим началом. Голову ототожнюють з основним принципом гармонії світу, це зв'язок з духовним, що протиставляється тілесному, тлінному. Голова є символом могутності, у багатьох народів – це священна частина тіла, адже у фольклорі та міфології описано багатоголових істот, серед яких люди, боги, змії.

Учені відзначають, що “в народній традиції мозок не виділяється з-поміж інших органів тіла як пріоритетний верховний орган” [74, с.157].

Тож розглянемо ФО, що зафіксовані нами у творчості М. Матіос:

ФО Сушити голову:

”– Ніколи не думав, жінко, що так скоро таке ся стане... Тепер мусимо **сушити голову**, як тій усій господарці раду дати. П'ять фальчів поля – це п'ять фальчів” [53, с. 41].

Ця ФО має таке значення: “Сушити / висушити [собі] голову (мозок, діал. мізок, мізки) над чим, чим і без додатка. 1. Напружено думати, роздумувати над чимось, шукаючи розв'язання якихось проблем. 2. Невідступно з'являтися у свідомості, турбувати, хвилювати когось (про думки)” [16, с. 871]. В одинадцятитомному словнику української мови представлено таке тлумачення: “Сушити мозок (діал, мізок, мізки) – напружено думати про що-небудь, намагатися зрозуміти щось, розв'язати складне питання” [79, т. 9, с.874].

Голову асоціюють з центром, початком людського тіла. Саме тому будь-які важливі події вважаються пов'язаними з нею. Усі переживання, проблеми людина піддає розумовому аналізу. Голова символізує думки, людську свідомість, справи, які потребують інтелектуальних зусиль. ФО з компонентом «голова» нерідко мають значення поганого самопочуття.

ФО Голова колеться (розколюється):

”І я тепер не мала зовсім нічого: ні своїх великих очей, ні голови, що кололася від безперервного болю, ні теплих рук, ні налитих рук, ні налитих грудей” [53, с. 374].

Ця ФО має таке значення: “Голова розвалюється (розривається, розлітається, тріщить і т. ін.) у кого, чому, чия і без додатка. 1. Хто-небудь відчуває сильний головний біль. 2. Хто-небудь перебуває у стані розумового напруження від думок, турбот і т. ін.” [16, 1993, с. 183].

Академічний словник тлумачить так: “Голова розвалюється (як не розвалиться) у кого – хтось відчуває сильний головний біль” [79, т. 8, с. 623].

ФО Мати затуманену голову:

“Бігала, мов непочата дівка, за Кирилом. Уже після двох дітей мала затуманену голову, як одного разу в молодості мала від маковиння, коли кількаденний зубний біль загасила молочком макових початків” [53, с. 36].

Цю ФО тлумачать так: “Голова туманіє (туманиться, чманіє і т. ін.) у кого і без додатка. Хто-небудь утрачає ясність думки, здатність виразно сприймати все навколишнє (від хвилювання, сильного болю, голоду і т. ін.)” [16, с. 871].

ФО, до складу яких входить лексема *голова*, часто означають “створювати собі чи комусь проблеми, надумувати, навіювати їх”:

Самі на свою голову гризоти шукають [53, с. 104];

Шукає гризоти на свою голову [53, с. 104].

Морочити їй голову [53, с. 67].

Близькі за значенням до ФО з компонентом *голова*. До складу якої входять лексеми *мозок*, *розум*. Такі ФО нерідко вживаються в одному художньому фрагменті і мають синонімічне значення:

Дурна кров заливає мозок. Страшна каламуть заповнює голову. Не розуміти ні дві – ні три [53, с.127];

Не знаєте нічого, як синє за нігтем. Слабувати на голову. Не сповна розуму [53, с.127].

Аналізовані ФО можуть бути позначені відтінком самоіронії за рахунок уведення письменницею до структури ФО якісного прикметника у функції оцінного епітета, наприклад:

Присягаюся своєю лисою головою [53, с.127]

ФО з лексемою *голова* можуть вживатися поруч з опозиційною *ноги*, утворюючи антонімічне протиставлення. Такі художні структури набувають афористичного значення:

Головою треба думати, а як думаєш ногами, то хай голова страждає [53, с.167]

Ноги, на відміну від голови, пов'язують з землею, з нижнім світом. Ноги є символом приземленості. У слов'яноязычників ноги вважалися цариною демонів, «що специфічно вербалізовано у фразеології: робити лівою ногою “погано, неакуратно” [74, с. 157].

В аналізованому матеріалі ФО з компонентом «ноги» вживаються на позначення ходьби, процесів переміщення у просторі. Розглянемо їх.

ФО *Ноги приросли до землі:*

“По воду йти ліньки. Та й ноги приросли їй до землі під грушею” [53, с. 80].

Цей фразеологізм має таке значення: “Ноги (п’яти, ступні) прикипають (приростають) / прикипіли (приросли) до чого. Хто-небудь з якогось місця не може зрушити або уповільнює ходу, не хоче йти далі” [16, с. 555].

В академічному словнику читаємо таке тлумачення: Ноги (ступні) приросли до землі (до каменя, до місця і т. ін.) у кого, чий – хтось не може зрушити з місця [16, т. 8, с. 11].

ФО *Ноги м’якнуть:*

”А *Йванові ноги*, ще зранку здорові й прудкі, як в оленя шлюбної пори, по-зрадницьки нагло *м’якли*, нібито їх ловив раптовий параліч” [53, с. 23].

Цей фразеологізм означає відчувати слабкість у ногах.

ФО *Дати ногам поля*:

“...*Кейван... перекинув на плече лопату і, не причиняючи хвіртки, й собі дав ногам поля*” [53, с. 81].

Лексикографічні джерела фіксують ФО *дати волю* ногам, яка тлумачиться так: “Дати ногам знати. Швидко тікати, бігти. Синоніми: дати волю ногам (у 1 знач.) [16, с. 222]”.

Одинадцятитомний словник подає таке тлумачення: “Давати (дати) волю ногам – швидко бігти, пускатися навікача” [79, т. 1, с. 735].

ФО *Ломити ноги* у художньому мовленні М. Матіос означає повертатися кудись, іти додому:

“ – Ви, *файні Йванку*, не з полювання вернулися, а з війни. Так що *ломіть ноги* домів, поки ще ніч, поки ще жінка в теплій постелі крутиться, – приказувала *Фіра...*” [53, с. 23].

Поширеним, як в уснорозмовному, так і художньому мовленні М.Матіос є фразеологізм *перебирати* ногами, що означає “іти, пересуватися”:

Михайло перебирав своїми спутаними ногами [53, с. 166].

Використання символу “око” у структурі ФО зумовили процеси спостереження за навколишнім середовищем як-от:

окинути оком [53, с. 88], що значить “оглядати кого-, що-небудь або обдивлятися навкруги” [16, с. 582];

пантрувати на всі очі [53, с. 74], що означає уважно стежити;

на очі втрапляти [53, с. 31], що має значення “з’являтися перед ким-небудь, зустрічатися, бачитися” [87, с. 683];

водити очима [53, с. 23] значить “пильно стежити, дивлячись на кого-небудь” [16, с. 142].

Простежимо детальніше ФО з компонентом “око” / “очі”.

ФО Буравити очима:

”Бувало, хотів говорити. Вечорами з Павлом. Удень – із Доцькою. А іншим разом тижнями мовчав. Лиш дивився на двері. Чи буравив очима стелю” [53, с. 25].

Ця ФО має значення “Свердлити / посвердлити очима (поглядом) кого, що. Пильно, пронизливо дивитися на кого-, що-небудь” [16, с.781].

В одинадцятитомному словнику зафіксовано таке значення: “Буравити, влю, виш; мн. буравлять; недок., рідко. Те саме, що свердлити. Свердлити очима (поглядом) кого, що – пильно, пронизливо дивитися, розглядати когось, щось” [79, т. 9, с. 69].

ФО Дати межі очі:

“Він ще за дівки перестривав Петруню. І по тому, як Івана взяли до війська. А вона йому дала межі очі” [53, с. 27].

Цей фразеологізм має значення образити відмовою, дати відсіч.

До структури ФО нерідко входить компонент **губи**, що має поетичну, піднесено-традиційну назву **вуста / уста**. Цей компонент символізує мову. Так, у народі про мовчазну людину кажуть: “З уст ні пари”, а про людину, наділеною талантом красномовності говорять: “Золоті в тебе вуста”. Губи є прикметою жіночої краси, як-от у Я. Головацького: “Шкода моїх красних усток”.

У народній творчості губи також символізують потребу у споживанні їжі та питва, до прикладу: “І крихти в устах не було”.

У художньому мовленні М. Матіос ми зафіксували ФО **кусати губи**, яка означає “закусуючи губи, виявляти стримувані почуття досади, образи і т. ін.” [79, т. 4, с. 415], наприклад: “Але відбиті печінки й груди найменший Чев’юк

відхаркував не в тата-мама, а на печі в старшого брата Павла. А Доцька дві осені й зими, **кусаючи губи** від жалю, міняла свіжу свинську оболонку на Дмитрикових грудях і плечах...” [52, с. 24]. У фразеологічному словнику В.Білоноженка представлено таке тлумачення: “Кусати губи. Виявляти почуття досади, образи, задрощів і т. ін.” [16, с. 407].

Яскравими є ФО з компонентами ”рот” та “язик”, адже саме через символічне значення цих лексем передаються мовленнєві процеси. У художньому мовленні М. Матіос такі фразеологізми використано як один із засобів характеротворення, за їх допомогою вдало відображено мовлення героїв, відтворено художні ситуації, в яких персонажі пліткують, цікавляться чужим життям, відтворено середовище, в якому всі все про всіх знають та перебільшують одержану від когось інформацію.

ФО *Розв’язувати язики:*

“Маринька звично погойдалася б на гойдалці сама, поки ще Тисова Рівня порастєся коло худоби та, **не розв’язуючи язиків**, аби не тратити часу, сапає городи” [52, с. 75].

Розв’язувати (розв’язати) язик (язика, язики, рот, рота, уста, губу, мову):
а) призводити до невимушеної розмови; б) (тільки язик, язика, язики кому) силою змушувати кого-небудь заговорити, виказати таємницю; в) (тільки док.) почати говорити після мовчання [79, т. 8, с. 642].

Розв’язати / розв’язувати язик (язика, рота, мову). 1. Почати голосно говорити після мовчання. 2. Призвести до невимушеної розмови, бесіди [16, с. 746].

ФО *Не обертається язик у роті:*

“... Чи **обернувся** би їй **язик у роті** на «ти», як Іван (ведмеді би були його роздерли!) – старіший від її тата?” [53, с. 19].

Синонім: *язик не мав сили обертатися у роті* [53, с. 23].

Язык не повертається (повертався, повернувся, повернеться) [сказати (спитати і т. ін.)] – хто-небудь не наважується, соромиться, боїться сказати, спитати і т. ін. щось [79, т. 6, с. 641].

Язык не повертається (не піднімається, не навертається) / не повернувся (не піднявся, не навернувся) у кого, кому, без додатка, чий. Хто-небудь не хоче, не наважується або соромиться говорити щось [16, с. 976].

ФО Носити язиками:

“*Це ж Петруню і її тата, а не Йвана язиками носили*” [53, с. 70].

“Понести на язиках кого, що – почати говорити про кого-, що-небудь” [79, т. 11, с. 628].

“Понести на язиках кого, що. Обсудити, обговорити кого-небудь” [16, с. 673].

ФО Скупий язиком:

“...вінчана жінка старшого Чев’юкового сина Павла – четверту дитину носила так тяжко, що сам свекор Кирило, м’який серцем, але **скупий язиком**, був змушений втрутитися в справу...” [53, с. 19].

“Скупий на слова (на слово, на мову, у мові): а) який не любить багато говорити; небагатослівний, небалакучий (про людину)” [79, т. 9, с. 335].

“Скупий на слова (на слово, на мову, у мові). 1. Який не любить багато говорити; небагатослівний, небалакучий (про людину). 2. тільки скупий на слова (на слово). Стислий (про лист, звіт і т. ін.)” [16, с. 822].

Ми зафіксували цікаві ФО з компонентом-соматизмом “язик”:

Язык почав шпортатися між зубами [53, с. 59];

Прийшла пора обертати Матронку язиками [53, с. 89];

Приховати від людських очей. Заторохтів прирослим язиком [53, с. 74];

На людях язык розв’язався [53, с. 82];

Пускати по селу язык [53, с. 87];

Піти в глину через пусті бабинські язика [53, с. 97];

Зігрівати безкостими язиками свої невтомні і чорнонебі від брехонь роти [53, с. 89].

Колоритними у художньому мовленні є ФО, до складу яких входить лексема *горло*. Так, ФО *сперло у горлі* має значення спантеличення, хвилювання, неможливість щось скарати:

Сперло у горлі [53, с. 51].

Соматичні ФО з різними компонентами утворюють виразні текстові масиви, за допомогою яких письменниця створює яскраві характеристики персонажів, зацікавлює читача подіями твору. Такі ФО є найефективнішим засобом образо творення, як-от *не мати смальцю в голові, а Бога в череві; в голові тримати*, наприклад:

Вони таки не мають смальцю в голові, а Бога в череві, бо думають, що вона дурна. А Даруся не дурна – вона солодка. В сільраді за таким розумом у книжку дивляться, а Даруся все у своїй голові тримає. З курми вона говорить краще, ніж із людьми. Деревя її розуміють, пси не займають, а люди – ні [53, с. 11].

Під час дослідження тексту “Солодка Даруся” помітною перетворення ФО за семантикою і структурою. Ці зміни були, як кількісними (тобто різна кількість елементів у ФО), так і якісними (де фразеологізми виражали зовсім нетипові, інші значення). Зазвичай якісні зміни відбувалися за рахунок субституції: *Туга заходить зашпорами в душу* [53, с. 31]; *Душа згортається равликом від страху* [53, с. 32]; *Слова самі ідуть з горла пішки* [53, с. 34]. Письменниця замінює один елемент на інший, оскільки прагне розвитку нових асоціативних ланцюжків у читача.

Досліджуючи тексти творів Марії Матіос, з’ясуємо активне використання соматичних символів, які дають змогу покласифікувати їх за тематичним принципом. Наприклад:

ДУША – “за релігійними уявленнями, безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить сутність її життя” [29,с.209.].

Туга заходить зашпорами в душу; Не одна душа не раз дає ногам поля; Душа згортається равликом від страху.

ГОРЛО – “передня частина ший, в середині якої знаходиться початок стравоходу і дихальних шляхів” [29, с.146].

Слова самі ідуть з горла пішки.

ГОЛОВА – “інструмент, який керує процесами мислення, це втілення людського духу, життєвої могутності, показник людського потенціалу. Цей орган є символом найвищої цінності людини” [29, с.140].

Самі на свою голову гризоти шукають; Морочити їй голову.

БОГ –”у давньому народному світосприйманні — божество долі, щастя, блага, багатства” [29, с.43].

Колінкувати до самого Бога; Злапати Бога за бороду.

ОЧИ – “символ розуму і духу; символ Сонця; зловорожих сил; краси; світильника для тіла (у християнстві); кохання. Око – об’єкт численних вірувань і повір’їв” [29, с.414].

Приховати від людських очей; Мозолити без потреби очі; Пастити очима чуже; Пускати очі за кимось; Поїдати очима; Поговорити у чотири оці.

НІС – “наділений широкою символікою: надмірної цікавості до когось, чогось, зарозумілості, обмеженості, всезнайства” [29, с.398].

Шморгати застуженим серед літа носом.

СЕРЦЕ – “символ Центру; Бога; життя; розуму; ласки; любові; співчуття; у християнстві – символ радості та смутку; розуміння; сміливості; релігійної відданості; чистоти” [29, с.536].

Зайдеться тобі серце і плачем, і співом одночасно.

ВОЛОССЯ –”в багатьох традиціях є символом сили” [29, с.116].

Волосся дибки стає.

Ми зафіксували також ФО з іншими соматичними компонентами, як-от: *груди, зуби, шкіра, кістка*. Наприклад:

Село хропіло на повні груди [53, с.64].

Увечері Славко бушував на подвір'ї і рикав, як бугай, через паркан до Дарусі, шкірячи зогнілі зуби [53, с. 22].

Лиш шкіра та кості [53, с. 22].

В пазусі не дуже густо [53, с. 22].

До невістки, тої псячої кістки [53, с. 22].

М. Гладких у статті “Українська фразеологія як спосіб вираження національного менталітету” здійснила класифікацію номінативних аксіом менталітету [85], базуючись на якій на основі проведеного аналізу ФО з соматичним компонентом у мовотворчості Марії Матіос можемо виокремити такі типи базових значень у структурі цих ФО:

1. значення спілкування: теревенити (*обертати язиком*); передчувати щось (*чути голими п'ятами*); заздрити комусь (*захлинатися власною слиною*);

2. значення життєдіяльності: бути нерозумним (*вітер гуляє в голові; топтатися, як у дурному розумі; слабувати на голову*);

3. значення сімейних стосунків: *невістка – псяча кістка*.

Щодо структури ФО з соматичним компонентом, то, за нашими спостереженнями, найчисельнішу групу у мовотворчості М. Матіос формують ФО з базовим словом дієсловом.

Дієслівні ФО – це фразеологічні структури “із узагальненою семантикою процесуальної ознаки, об'єктивованою в дієслівних граматичних категоріях виду, стану, способу, особи, часу, що виконують у реченні переважно синтаксичну функцію присудка” [37, с.86]. Такі ФО

виокремлюють в окрему групу на основі їх співвіднесеності з дієсловом, вони об'єднані загальним значенням процесуальності.

Домінуючим компонентом у дієслівних соматичних ФО виступає зазвичай дієслово, у ролі залежних компонентів найчастіше виступають іменники у різних граматичних формах, наприклад: *прикусити язика, молоти язиком, морочити (дурити голову), тримати в голові, хапатися за голову, дати голову на відтин, шукати пригод на (свою) голову, стискати зуби, дати ногам поля, пускати сльозу, (не) показувати пальцями, обвести круг пальця, грати на нервах, ловити за кінчик хвоста, порохувати ребра* та ін. До прикладу:

Коло млина, щоправда, молоти язиком не треба [53, с. 120];

А хто вертався – йому заціплювало рот [53, с. 144];

– *А що би було, чуєш, якби ти не крутив хвостом і не придурювався, та розказав, як воно сталося насправді?!* [53, с. 154];

– *Я вам сам розкажу, як нас хотів обвести круг пальця оцей недорізаний кнур! – бризнув слиною на людей Дідушенко* [53, с. 149].

На думку мовознавців М. Алефіренка, М. Демського, В. Жукова основні ознаки таких ФО творяться внаслідок взаємодії різнорівневих мовних чинників – семантичного (що включає узагальнену семантику процесуальну ознаку); морфологічного (що передбачає дієслівний компонент у функції граматичного центру ФО); синтаксичного (що передбачає спеціалізацію синтаксичних дієслівних функцій присудка). Проте відсутність однієї із зазначених ознак позбавляє такі ФО статусу дієслівної.

У досліджуваному матеріалі соматичні дієслівні ФО презентовані різноманітними структурними моделями, з-поміж яких переважають одиниці з різнокомпонентними словосполученнями.

Ми виокремлюємо такі структурні моделі дієслівних соматичних ФО:

1. модель “Д + І” (ця двокомпонентна модель є поєднанням дієслова з іменником (деколи з прийменником) у непрямих відмінках (деколи – з узгодженим прикметником, що стоїть при іменнику):

Люди в селі часом роблять таке, що навіть Даруся хапається за голову... [53, с. 12]; *Дехто з пасажирів, може, би й сварився з сусідом за негречний рух чи ненавмисну штовханину – але гляне на Йвана, стисне плечима та й прикусить язик* [53, с. 39]; *Даруся ... ломила руки з відчаю* [53, с. 189]; *Продавці збивалися з ніг, несучи мені гори суконь...* [53, с. 38]; *Вони (чоловіки) можуть напиться, вдаритися у блуд, набити комусь пику ...* [53, с. 19]; *... Вони дивилися децю крізь пальці* [53, с. 100].

2. ”Д + І + І” (трикомпонентна, яка складається з дієслова та двох іменників, останній з яких вжитий у прийменниково-відмінковій формі):

Але вона стулює губи, бере води у рот, ніж має що казати, бо тепер час такий, що й хата вуха має [53, с. 82]; *... і Даруся з відчаю вже, цієї хвилини, дала б голову на відтин* [53, с. 14]; *А гріх на душу взяли, як ви* [53, с. 121]; *... вони з сусідським Славком крутили пальцем коло чола* [53, с. 20];

Чимало дієслівних компонентів соматичних ФО втрачають видові кореляти, що виявляються несумісними з природою фразеологічного значення. Лише зі значенням недоконаного виду функціонують ФО: *шукати пригод на свою голову, сушити (ломити) голову, прикусити язика.*

Лише зі значенням доконаного виду вживаються такі ФО: *пропустити повз вуха, обвести круг пальця, накласти на себе руки.*

Чимало соматичних дієслівних ФО мають видові пари: *давати раду – дати раду, збиратися з думками – зібратися з думками, рахувати ребра – порахувати ребра, стискати зуби – стиснути зуби.*

Дієслівний компонент аналізованих ФО найчастіше вживається у формі дійсного способу, проте рідше може вживатися у формі умовного або наказового, як-от:

- теперішній час, дійсний спосіб: *І кожен сходить з розуму на свій манер, казали колись у Василевому селі* [53, с. 43]; *Але я ні на чийй шиї не сиджу* [53, с. 91]; *Волосся дибки стає на голові* [53, с. 256];
- минулий час, дійсний спосіб: *А гріх на душу взяли, як ви* [53, с. 121]; *Вже рахували там йому ребра ...* [53, с. 54];
- умовний спосіб: *Аби язик по селу не пускала, як воротило, та не мольфарила* [53, с. 89]; *... і Даруся з відчаю вже, цієї хвилини, дала б голову на відтин* [53, с. 14]; *Мені би згоріла шкіра під краденою сорочкою* [53, с. 142]; *... ішли би ви собі до хати ... і не мозолили би отут кому без потреби очі...* [53, с. 109];
- наказовий спосіб: *Але вже... хай крутять пальцями коло скронь* [53, с. 19]; *Копайся сама у собі – і не мороч голову тим, що сказали би люди* [53, 2010, с. 43]; *Краще підв'яжіть собі язик тим шнуром...* [53, с. 15].

Як засвідчує наш фактичний матеріал, парадигма часу у дієслівних соматичних ФО реалізується обмежено.

У складі ФО дієслівний компонент може бути виражений не лише власне дієсловом, а й дієслівними формами, найчастіше початковою формою, як-от: *Прийшла пора обертати язиками Матронку дужче* [53, 2010, с. 89]; рідше дієприслівником: *Лише терплю, зціпивши зуби, як від болю* [53, 2010, с. 15].

Дієслівні соматичні ФО, що побудовані за структурою речення, є менш вживаними, наприклад: *... і від такої картини у людей, здавалося, волосся також ставало дибки* [53, с. 148]; *На людях язик йому розв'язався* [53, с. 82].

Як було вже зазначено, значна частина соматичних ФО зазнала авторських модифікацій, а це призвело не тільки до збагачення, увиразнення художньої мови М. Матіос, а й до істотного посилення художнього емоційно-експресивного впливу.

До таких модифікацій можемо зарахувати:

- поширення компонентного складу ФО: *Може, тому й не любить пускати слово на люди* [53, с. 42] – синонімічне до *випускати слова на вітер* [86, с. 99];
- субституцію: *Вона ж то голими п'ятами чує, коли він має надійти...* [53, с. 125] – від *носом (нутром) чути* [79, с. 959]; ... *наговорити йому купу арештантів* [53, с. 27] – подібно до *наговорити сім мішків гречаної вовни* [86, с. 809];
- еліпсис:– *Марійо, скажу вам одно: як нема щастя змалку...* [53, с. 38] від *не було щастя змалку, не буде й до останку*.

Фіксуємо випадки, коли в одночасно у структурі авторської ФО поєднуються усічення та поширення компонентного складу, як-от: *Наговорили ви тут три міхи і двоє бесаг чуда* [53, с. 115] – від *три мішки гречаної вовни* [86, с. 498].

Експресивними й виразними є колоритні буковинські соматичні ФО, до прикладу, ... *коли й де Йванові пуп рубали, де хрестили...* [53, с. 39] – означає народитися.

Художня фразеологія Марії Матіос відзначається різноманітністю значень, зокрема в ній вербалізовано:

а) людські емоції, як правило, негативні (хвилювання, тривогу, відчай, страх): *Лише терплю, зціпивши зуби, як від болю* [53, с. 15], що означає «стримуючи свої почуття, бажання, напруживши всі сили» [Білоноженко, с. 348]; *Люди в селі часом роблять таке, що навіть Даруся хапається за голову...* [53, с. 12], що означає “бути у відчаї, розпачі” [16, с. 58];

б) мовленнєва чи мисленнєва (розумова) діяльність: *Краще підв'яжіть собі язик тим шнуром...* [53, 2010, с. 15], що означає “примушувати кого-небудь замовкнути або менше говорити” [16, с. 913]; *Але переберіть пам'ять – і згадайте собі, коли ви отак сиділи із своїм*

господарем – голова в голову, – а він вам у дрімбу, а не на нервах грав?! [Солодка, с. 38], що означає поруч, разом; *гляне на Йвана, стисне плечима та й прикусить язик* [53, с. 39], що означає «утримуватися від запальних, гарячкових висловлювань, пересудів і т. ін., замовкнути» [16, с. 8995];

в) стадії людського фізичного існування (народження, життя, смерть): *... і не знати, де йому пуп рубали* [53, с. 110], що значить «народитися»;

г) людські моральні якості: *Мені би згоріла шкіра під краденою сорочкою* [53, с. 142], що означає «соромно»;

г) людські взаємини, ставлення один до одного: – *А що би було, чуєш, якби ти не крутив хвостом і не придурювався, та розказав, як воно сталося насправді?!* [53, с. 154], що означає “хитрувати, лукавити, лицемірити” [16, с. 402]; – *Я вам сам розкажу, як нас хотів обвести круг пальця цей недорізаний кнур! – бризкав слиною на людей Дідушенко* [53, с. 149], що значить “спритно обдурити, перехитрити кого-небудь” [53, с. 5893];

д) людські інтелектуальні здібності: *В сільраді за таким розумом у книжку дивляться, а Даруся все у своїй голові тримає* [53, с. 11], що означає “постійно пам’ятати що-небудь, не забувати чогось” [16, с. 8989]; *Вони таки не мають смальцю в голові, а Бога в череві, її сусіди, бо думають, що вона дурна* [53, с. 11], що означає “бути розумово обмеженим, діяти нерозумно, несерйозно” [16, с. 4908];

е) сенсорні сприйняття: *І так якось по-домашньому, тепло стоїть незрушно і поїдає очима його роботу* [53, с. 48], що означає “пильно дивитися” [16, с. 520]; *Непевні слова Лупула про його тривогу Михайло пропустив повз вуха* [53, с. 95], що значить “не реагувати на те, що говорять” [16, с. 9010].

Як бачимо, корпус соматичних ФО у творах Марії Матіос досить об’ємний і різноманітний і за структурою, і за семантикою. Марія Матіос

майстерно й доречно використовує такі ФО у своїх творах та часто видозмінює їх, що увиразнює фразеологічне значення.

Отже, соматичні фразеологізми становлять своєрідну цілісну систему для позначення об'єктів номінацій. Лексеми-соматизми викликають образні асоціації у народному світобаченні. У них яскраво простежується менталітет українського народу, його вірування.

У досліджуваних художніх текстах Марії Матіос, спостерігаємо, що найчастіше використаними є ФО із соматичним стрижневим словом-символом: голова, ноги, серце, язик, волосся, очі. Здебільшого такі ФО характеризують негативну емоцію, ситуацію (страх, брехня, сумнів, страждання) або рису людини.

2.2. Репрезентація соматичних символів у народному мовленні

Найбільше розкрито символічне світовідчуття в народній творчості та мові. Оскільки саме вони є витвором людської спільноти. Відомо, що фольклор має соціолокальне походження, саме тому він зберіг у собі всі етнічні та національні риси, погляди і принципи.

Незважаючи на те, що життя не стоїть на місці, час дуже швидко минає, проте є сталі речі, які “зацементувалися” назавжди - це архетипи, які якраз і дають нам змогу прокласти паралель між особами з різних часів, але одного й того самого етносу. Саме завдяки цій особливості ми відрізняємося не тільки за зовнішністю чи територіальним розміщенням від інших народів, а саме завдяки мові, і кодам, які зашифровані в ній.

У символічному світі ми живемо з найдавніших часів і за весь час існування людства – сформувалася колективна свідомість. “Фольклорна свідомість – це своєрідний генетичний код, символічна ментально-культурна матриця народу, в основі яких лежить архетип слова, образу, мови як моделі духовного мікрокосмосу в освоєнні людиною макрокосмосу” [5, с. 5].

Люди – це істоти, в яких гармонійно поєднуються емоції та логіка. У кожної людини співвідношення між ними різне. Хтось під час приймання важливих рішень все довго обдумує, зважає всі позитивні і негативні наслідки свого вибору та добирає аргументи, аби переконати себе щось зробити, або не зробити. Інші ж люди діють навпаки, піддаються емоціям і рішення приймають з блискавичною швидкістю. На жаль, жоден варіант не є хорошим, тому всі прагнуть досягнути золотієї середини.

Емоції неймовірно важливі в житті людини. Саме відчуття людини кожної миті впливає на якість життя. Відомо, що емоції впливають не тільки на ментальне здоров'я, а й на фізичне. Дуже багато праць присвячені саме

психосоматиці: Ф. Александер, Е. Берн, Н. Джеружінська, Л. Дідковська, О. Сиропятов.

Взаємодія людини із навколишнім світом, а саме результат таких дій викликає у нас певні емоції – це форма переживання життєдіяльності організмом.

Емоції поділяють на:

- за складністю: прості (задоволення від їжі, бадьорість, втома, біль); складні (є похідними від простих, але тут людина усвідомлює, що ж зумовило такі реакцію: задоволення від музики або від споглядання пейзажу);
- за якістю: позитивні (радість, задоволення, захоплення, любов, гордість); негативні (сум, жаль, страх, сором, ненависть, горе);
- за активністю: стенічні (спонукають до дій); астенічні (пригнічують активність).
- за інтенсивністю: довготривалі; короткочасні.

В українській мові найбільше фразеологізмів із соматичним компонентом. У цьому розділі ми розглянемо такі, що позначають **емоційний стан людини**. Надзвичайно захоплює те, який все-таки широкий обсяг емоцій відчуває людина.

Емоції поділяються на позитивні (радість, любов, захоплення, збудження, спокій...) та негативні (злість, досада, образа, страх...).

Щоб упорядкувати всі ФО ми скористаємося класифікацією, яку запропонувала Ю. Лапухіна.

1) ФО з соматичним компонентом, що позначає зовнішні елементи організму:

а) частини тіла:

Рука

“Це характеристика руки як верхньої кінцівки людини, особливості її положення по відношенню до тіла та його інших частин; знаряддя діяльності

та праці людини; манери писання, почерку; робочої сили, робітника; відношення людини до того, про що йде мова; символу влади та панування; впливової людини, яка здатна захистити чи допомогти; згоди на шлюб, одруження...Значення більшості фразеологізмів, де основним компонентом є слово рука, пов'язане із загальними поняттями агентивності та посесивності, що зумовлено найважливішими функціями руки як специфічної людської частини тіла” [54, с.140].

Рука – 1. Кожна з двох верхніх кінцівок людини від плечового суглоба до кінчиків пальців; 2. Кожна з верхніх кінцівок людини як знаряддя діяльності, праці; 6. перев. знач., перен. Символ влади, панування[79, с. 899].

Рука–важливий і водночас вразливий орган людини, тому здавна виступає об'єктом прокльонів; має багато обрядово-сакральних епітетів; часто фігурує в народних казках; оскільки здавна переважала ручна праця, рука й символізує останню [29, с.510]

“Рука – символ діяльності; праці людей; жертвоприношення, захисту; підтримки; сили; внутрішнього світу людини; заступництва, опікунства; авторитету; влади; людських відносин, добробуту. Як орган людського тіла рука виконує надзвичайно важливі функції: саме завдяки йому людина стала досконалою суспільною істотою, внаслідок трудової діяльності набула вагомого соціального статусу. Людство надзвичайно шанує руки як символ працьовитості. Руки – символ влади, сили, підкорення” [74].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “серце” на позначення таких емоцій:

- розпач (2)

Битися (рідко бити) об поли руками. 1. Перебувати у стані розпачу, збентеження, обурення, здивування [86, с.27]

Опустити (спустити) / опускати (спускати) руки. Впасти в розпач, в апатію, стати бездіяльним, байдужим до всього [86, с.589].

- здивування (1)

1) *[аж] ударити об (у) поли [руками]*. Виявити надзвичайно сильне здивування, збентеження, обурення і т.ін. з певної нагоди [86, с.910]

- радість (1)

1) *Під веселу руку*. У момент радісного збудження, піднесення [86, с.744].

- роздратування (2)

1. *Під гарячу (сердиту, злу) руку (руч)*. У момент великого збудження, роздратування [86, с.774].

2. *Доводити / двести до ручки*. 2. кого. Викликати в кого-небудь крайню знервованість [86, с.256].

Кулак

“Кулак як жест виражає готовність до фізичного нападу і демонструє найвищий вияв незадоволення, яке може мати як явний, так і прихований характер” (переклад наш) [72, с. 103].

Кулак –1. Кисть руки з зігнутими і притиснутими до долоні пальцями [79, с. 389].

Кулак – символ сили і насильства; символізує також скупість (у народі вважають, коли дитина спить із стисненими кулачками, то буде скупа) [29, с.318].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “кулак” на позначення таких емоцій:

- незадоволення й образа (1)

Трубити в кулак, фам. 2.рідко. Плакати від незадоволення, образи. [86, с.900].

Голова

З давніх-давен голова була однією із найважливіших частин тіла, розумовим центром людини. Та незважаючи на це, в українській мові ми знайшли фразеологізми із таким символом на позначення емоційного стану.

Голова – 1. жін. Частина тіла людини або тварини, в якій міститься мозок — вищий відділ центральної нервової системи; 2. жін. Ця частина тіла людини як орган мислення; мозок [79, с. 389].

Голова - Частина тіла людини або тварини, в якій міститься мозок — вищий відділ центральної нервової системи; людська голова уособлює саму людину; не випадково переосмислюється наявність / відсутність голови; символізує розум, провідництво; голова втілює душевний стан людини [29, с.140].

Ми зафіксували фразеологізми на позначення таких емоцій:

- страх(1)

Вбрати / ввібрати голову в плечі. Трохи нахилившись, піднімати плечі від почут я страху, сорому тощо [86, с.70].

- відчай(5)

1) *Битися головою об стіни(мур)*. Перебувати у стані розпачу, сильного збудження, дуже переживати, побиватися з якогось приводу [86, с.27].

Братися (хапатися) за голову. Бути у відчаї, розпачі [86, с.58].

Вішати / повісити голову. Журитися, засмучуватися чи бути у відчаї, втрачати надію, зневірюючись у чомусь [86, с.134].

- жаль (1)

1) *Чухати / почухати потилицю* (рідше голову, чуба, чуприну, лоб і т.ін.). 1. Жалкувати, відчувати незадоволення, гіркоту, що зроблено щось не так, як потрібно [86, с.960].

- сум (2)

Опустити / опускати голову. Зажуритися [86, с.588]

Посипати (присипати) попелом голову (голови) книжн. Вдаватися в тугу, втрачати мужність, надію. [86, с.680].

- хвилювання (2)

1. *Мутити голову (душу)* кому, чію. Завдавати кому-небудь клопотів, переживань; хвилювати, бентежити [86, с.513].

2. *Аж за голову взявся.* Уживається для вираження сильного здивування, переживання, туги, розпачу і т.ін. [86, с.77].

Груди

Груди – це такий відділ людського організму, де зосередженні найважливіші органи: серце, легені. Саме тому ФО з таким компонентом виражають емоційний стан. Примітним є те, що такі фразеологізми позначають тільки негативні емоції, а це означає, що у свідомості наших предків відчуття у грудях асоціювалися з негативом.

Груди – 1. Передня частина тулуба від шиї до живота [79, с. 179].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “груди” на позначення таких емоцій:

-страх (2)

Все (щось) обривається / обірвалося всередині (в грудях) у кого, рідко кому. Хто- небудь страшенно вражений, переляканий чи приголомшений чимсь [86, с.152].

Похолонуло (похололо) в душі (вгрудях, у животі, у п'ятах, на серці) в кого, кому, безос. Стало кому-небудь страшно, моторошно, болісно від сильного хвилювання, раптового переляку тощо [86, с.684].

-сум(1)

З каменем на душі (в грудях). У гітючому, поганому настрої [86, с.362].

-горе (1)

Тяжкий камінь ліг (упав, звалився і т.ін.) на груди (на душу, на серце) кому, кого, чії (чію, чіє) і без додатка. Кого-небудь спіткало горе, поразка

[86, с.363] (значення фразеологізму посилюється словом “камінь”, що символізує важкий тягар [29, с.271]).

-хвилювання (2)

Кидати / кинути жарину всерце (вгруді) кому і без додатка. Робити натяк на що-небудь, викликати в кого-небудь хвилювання; бентежити, тривожити когось [86, с.369] (значення фразеологізму посилюється словом “жарина”, і це логічно. Оскільки жарина – це щось гаряче і може обпекти та зробити боляче).

Тенькнуло / рідко тенькає в серці (в грудях) у кого. Комуś стало тривожно, неспокійно з приводу чого-небудь [86, с.879].

П’ята

П’ята – це одне із найвразливіших місць в людському тілі, тому логічним є те, що ФО з таким стрижневим словом виражають деструктивну емоцію, а саме страх.

П’ята – 1. Задня частина ступні. 2. Опорна частина чого-небудь, іноді місце з’єднання з чимось [79, с.419].

Ми зафіксували фразеологізми на позначення такої емоції:

- страх (3)

Душа в п’яти (п’ятки) тікає (заглядає, лізе, ховається і т.ін.) / втекла (полізла, сховалася, вскочила і т.ін.) чия, у кого, рідко в кому, кому. Хто-небудь раптово відчуває сильний переляк; дуже страшно комуś [86, с.276].

Заганяти / загнати душу в п’яти. Дуже лякати кого-небудь, викликати почуття страху [86, с.302].

Похолонуло (похололо) в душі (вгрудях, у животі, у п’ятах, на серці) в кого, кому, безос. Стало кому-небудь страшно, моторошно, болісно від сильного хвилювання, раптового переляку тощо [86, с.684].

Спина

Спина – це каркас усього нашого тіла, здорова спина – це здорова людина. У спині зосереджено багато нервових закінчень, і саме тому вона активно бере участь у відображенні емоційного стану людини.

Спина – 1. Задня частина тулуба людини від шиї до крижів [79, с.504].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “спина” на позначення такої емоції:

- хвилювання +страх

Як (мов, ніби і т.ін.) комашки забігали (полізли, поповзли і т.ін.) по спині у кого.

Хто-небудь відчув страх, перелякі т.ін. [86, с.388].

[Аж] мороз дере (подирає, пробирає і т.ін.)/ подер (подрав, пробраві т.ін.)по шкурі (по спині, за плечі, поза спиною, поза шкурою і т.ін.) кого, у кого і без додатка. 1. Хтось відчуває озноб, здригається, тремтить від холоду, хвилювання, впливу чого-небудь на органи чуття і т.ін. 2. Кому-небудь стає неприємно, моторошно, страшно і т.ін. [86, с.506].

[Аж] мороз іде (проходить, пробігає і т.ін.) / пішов (пройшов, пробіг і т.ін.) поза шкірою (поза шкурою, поза спиною, поза шкуру, поза спину, по шкірі, по тілу, по спині, по кожі і т.ін.) кому, у кого і без додатка. 1. Хтось відчуває озноб, здригається, тремтить від холоду, хвилювання, раптового впливу чого-небудь на органи чуття і т.ін. 2. Комусь стає дуже неприємно, моторошно, страшно і т.ін. [86, с.507].

Мороз поза (за) спиною (за плечима, поза шкірою, поза шкурою і т.ін.) ходить (бігає і т.ін.) у кого і без додатка. 2. Комусь стає неприємно, страшно, моторошно і т.ін. [86, с.508].

Примітним є те, що значення фразеологізму посилюється словом “мороз”, що вказує на те, що це такий страх, від якого все холоне всередині.

[Аж] мурашки бігають (*пробігають, лізуть, повзуть, ідуть і т.ін.*) / побігли (*пробігли, забігали, полізли, поповзли, пішли, сипнули і т.ін.*) по спині (*по тілу, по шкурі, поза спиною, поза спиною, поза плечима, спиною і т.ін.*) у кого, кому і без додатка. 1. Хтось тремтить, здригається від хвилювання, радості, впливу чого-небудь на органи чуття і т.ін. [86, с.512].

Лікоть

Лікоть – 1. Місце з'єднання плечової кістки з кістками передпліччя, де згинається рука [79, с.514].

Лікоть – давня міра довжини, що дорівнює приблизно довжині ліктьової кістки людини [29, с.341].

Ми зафіксували фразеологізм з образом-символом “лікоть” на позначення такої емоції:

-жаль

Кусати [собі] лікті. Виявляти велику досаду, шкодуючи з якого-небудь приводу; жалкувати [86, с.407].

Науково доведено, що людина не може дотягнутися до свого ліктя і вкусити його, тому якщо ми чуємо такий фразеологізм, то розуміємо наскільки сильні докори сумління в людини, що вона все-таки “кусає лікті”.

Живіт

Живіт - 1. Частина тіла людини і тварини, в якій містяться шлунок, кишечник, печінка і т. ін. [79, с.525].

Живіт – це взагалі символ життя, сама етимологія слова вказує на це: живіт від «жити» [79, с.199].

Ми зафіксували фразеологізм на позначення таких емоцій:

-страх

Похолонуло (похололо) вдуші(вгрудях, у животі, у п'ятах, на серці) в кого, кому, безос.Стало кому-небудь страшно, моторошно, болісно від сильного хвилювання, раптового переляку тощо [86, с.684].

Нога

Нога – 1. Одна з двох нижніх кінцівок людини [79, с.437].

Нога – здавна права сторона (права рука і права нога) важливіші від лівої; на лівака (шульгу) дивляться з підозрінням – він може бути нечистим; коли хоче, щоб велося й щастило, вставай уранці на правую ногу, а встане на ліву – цілий день будеш у злому настрої; ноги сприймаються, як рух, життя, здоров'я; у замовляннях ноги – знак просторової орієнтації, який означає “позаду” або “внизу”, останнє значення закріплює пара в ногах / у головах [79, с.401].

Нога символізує землю, нижній світ. Передусім ноги сприймають як нижню точку у вертикальному положенні тіла людини. Співвідношення цього органа з матеріально тілесним низом актуалізує відповідні культурні смисли, у яких ноги символічно пов'язуються з моральним приниженням, тиском і як наслідок – покірністю, залежністю тощо. Соматизм ноги виступає символом міцності, опори, стійкості, також це символ руху [74].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “нога” на позначення таких емоцій:

-радість

Не чути (рідко не почувати, не відчувати) землі [під собою (під ногами)]. 1. Під впливом радісного збудження або хвилювання бути дуже енергійним, рухливим, легким, швидким і т.ін. [86, с.959].

-хвилювання

Переминатися (переступати) / переступити з ноги на ногу. Почувати себе ніяково, нерішуче, збентежено, розгублено і т.ін. [86, с.619].

Холод пробирає (проймає) / пробрав (пройняв) [до кісток (від голови аж до ніг, все тіло і т.ін.)] кого і без додатка. Кому-небудь дуже холодно або когось охоплює сильний озноб від переляку, несподіванки і т.ін. [86, с.933].

Тіло

Тіло – 2. Організм людини або тварини в цілому з його зовнішніми і внутрішніми проявами[79, с.138].

Тіло – у народі з огляду на тілесні спокуси тіло вважалося грішним; тому не можна ним світити проти сонця; «світити грішним тілом» крізь продерту сорочку вважалося за великий сором; тіло відмежовується від душі, яка в ньому тимчасово перебуває, а розлучається після його смерті[29, с.597].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “тіло” на позначення такої

емоції:

-хвилювання

Холод пробирає (проймає) / пробрав (пройняв) [до кісток (від голови аж до ніг, все тіло і т.ін.)] кого і без додатка. Кому-небудь дуже холодно або когось охоплює сильний озноб від переляку, несподіванки і т.ін. [86, с.933].

[Аж] мороз іде (проходить, пробігає і т.ін.) / пішов (пройшов, пробіг і т.ін.) поза шкірою (поза шкурою, поза спиною, поза шкуру, поза спину, по шкірі, по тілу, по спині, по кожні і т.ін.) кому, у кого і без додатка. 1. Хтось відчуває озноб, здригається, тремтить від холоду, хвилювання, раптового впливу чого-небудь на органи чуття і т.ін. 2. Комуś стає дуже неприємно, моторошно, страшно і т.ін. [86, с.507].

[Аж] мурашки бігають (пробігають, лізуть, повзуть, ідуть і т.ін.) / побігли (пробігли, забігали, полізли, поповзли, пішли, сипнули і т.ін.) по спині (по тілу, по шкурі, поза спиною, поза спиною, поза плечима, спиною і т.ін.) у кого, кому і без додатка. 1. Хтось тремтить, здригається від хвилювання, радості, впливу чого-небудь на органи чуття і т.ін. [86, с.512].

б)органи чуття:

Око

Око – 1. Орган зору у людини, всіх хребетних та деяких безхребетних тварин [79, с. 665].

Око – у народній естетиці символізують привабливість, красу, вдачу, розум, проникливість, пильність, жадібність, заздрощі; нахабство [29, с. 414].

Око – символ розуму і духу; символ Сонця; зловорожих сил; краси; світильника для тіла (у християнстві); кохання. Око – об'єкт численних вірувань і повір'їв. За його допомогою людина може вплинути на долю іншої людини. Найчастіше очі пов'язані з можливостями зурочити, нашкодити живій істоті. Прихована людською підсвідомістю міфологема око – божество обумовлює розвиток сучасної фразеологічної семантики, яка формується шляхом сприйняття людиною навколишнього середовища за допомогою очей. Очі стають символом самої людини або характеристикою її окремих духовних чи фізичних якостей [74].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “око” на позначення таких емоцій:

- радість (3)

[Аж] іскорки в очах замиготіли у кого, чийх. Хто-небудь почав дивитись радісно, з інтересом і т.ін. [86, с. 351].

Очі грають / заграли у кого, чий, які. Хто-небудь перебуває у веселому, радісному настрої, збудженому стані і т.ін. [86, с. 598].

Очі такі світяться у кого, чий. Хто-небудь веселий, радісний, збуджений [86, с. 600].

- злість (3)

[Аж] іскри з очей сиплються (летять, скачуть, крешуть і т.ін.) / посипались (полетіли, поскакали, скакнули і т.ін.). 2. Уживається для підкреслення чийогось надмірного, надзвичайного гніву [86, с. 351].

Очі блиснули[гнівом] чії. Хтось глянув дуже сердито, суворо, із злістю і т.ін. [86, с.598].

Очі метаять (мечуть) іскри (блискавиці) чії, чого і без додатка. Хтось дивиться гнівно, люто, сердито і т.ін. [86, с.599].

- страх(3)

Вивело очі на лоб (лоба) кому. Хто-небудь відчув великий переляк, біль і т.ін. [86, с.81].

Аж око в'яне від чого і без додатка.1. Стає страшно, моторошно і т.ін. від чого-небудь [86, с.582].

[Аж] очі рогом лізуть / полізли, перев. у кого, кому, чії. 1. Хтось виявляє незвичайне здивування від чогось, дуже вражений чим-небудь; 2. Комуś стає погано, неприємно, моторошно і т.ін. від чого-небудь [86, с.595].

- сум (1)

Очі туманом заходять чії. Хто-небудь стає зажуреним, сумтним [86, с.600]. (символічне значення підсилюється лексемою “туман”, що є символом смутку та розлуки [29, с.608]).

- хвилювання (6)

В очах жовтіє (жовкне, темніє, зеленіє) / пожовтіло (пожовкло) кому у кого і без додатка. Хто-небудь втрачає здатність нормально бачити, комуś стає погано від фізичного болю, втоми хвилювання і т. ін. [86, с.296].

Цей приклад є надзвичайно цікавим, адже тут значення емоції підсилюється колоративом. Здавалося, жовтий – це колір Сонця, достиглого колосу. Але чому тоді в цьому фразеологізмі він вносить нотку негативу? Якщо подумати, то розуміємо, що жовтий – це колір хвороби, це колір опалого листа, яке вказує завмирання природи.

Різати око [очі].3. Викликати неприємні почуття (тривогу, хвилювання), нервувати, бентежити кого-небудь [86, с.737].

Туман налягає на очі кому, чий. Хто-небудь втрачає здатність бачити щось перед собою (від хвилювання, втоми і т.ін.) [86, с.903].

- збудження (2)

Бігати очима по чому. 2. Перебувати у стані збудження, поглядати на кого-, що- небудь, переводити погляд з одного предмета на другий [86, с.28].

Очі мало не вискакують (не вискочать) з голови (з лоба, з орбіт і т.ін.) у кого, кому і без додатка. Хто-небудь дуже пильно, напружено, збуджено і т. ін. дивиться на когось, щось [86, с.599].

- здивування (5)

Витріщити (вивалити, вирячити, вилупити і т.ін.) / витріщати (вивалювати, вирячати, вилуплювати і т.ін.) очі (баньки, рідко бульки, білки) на кого і без додатка, зневажл. Широко розкрити очі, виявляючи здивування, безталанність, гнів і т.ін. [86, с.108].

Не вірити / не повірити [своїм (власним)] очам. Бути надзвичайно здивованим, побачивши що-небудь [86, с.131].

Дивитися великими очима. Виявляти велике здивування, зачудування [86, с.235]. Є такі фразеологізми, які виражають усі почуття:

Очі горять (палають) у кого, чий. 2.перев.чим. Чий-небудь вигляд виражає якісь почуття (збудження, гнів, радість і т.ін.) [86, с.598].

Очі загорілися чий, у кого, кому і без додатка. 1.від чого, чим і без додатка. Чий- небудь погляд раптово став виражати якесь почуття (радість, схвильованість, збудження і т.ін.) [86, с.598].

Очі запалали чий, у кого, кому. Чий-небудь погляд, вигляд виражає якісь почуття (гнів, обурення, рішучість і т.ін.) [86, с.599].

Свінути (свіркнути) очима. Раптово глянути на кого-небудь, виявляючи поглядом певне почуття (радість, гнів і т.ін.) [86, с.782].

Вухо

Семантичною характеристикою фразеологізмів із компонентом «вухо» займалася І. Тимченко. Вона розділила ці фразеологізми на три групи:

1. належать фразеологічні одиниці, які виражають “спрямованість дії” (піймати за вухо);
2. ФО із значенням “ставлення до об’єкта” (накручувати вуха);
3. ФО пов’язані із вираженням психічного стану особи (повісити вуха) [81, с. 124].

Вухо –1. Орган слуху й рівноваги в людини та хребетних тварин. 2. перен., розм. Про людину, яка прислухається до чужих розмов, щоб передати їх комусь; шпигун [79, с. 789].

Вухо – 1) орган слуху; символізують найвищу міру; затишок, спокій [29, с.122].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “вухо” на позначення таких емоцій:

- здивування (1)

Не вірити / не повірити [своїм (власним)] вухам. Бути надзвичайно здивованим, почувши що-небудь [86, с.131].

-сум (2)

Вішати (хнюпити, опускати) / повісити (похнюпити, опустити) носа (ніс, рідко вуха) [на квінту]. Журитися, засмучуватися чи бути у відчай, втрачаючи надію, зневірюючись у чомусь [86, с.134].

Опустити / опускати вуха. Впасти у відчай, засмутитися [86, с.588].

Ніс

Ніс– орган нюху у вигляді виступу над ротом з дихальними шляхами на обличчі людини, морді тварини [79, с. 426].

Ніс – наділений широкою символікою: надмірної цікавості до когось, чогось, зарозумілості, всезнайства [29, с.398].

“Ніс символізує: серед емоцій – смуток, направлення – Захід, кольору – білий, сезону – осінь. ФО з компонентом ніс порівняно нечисленні, вони, як правило, є самі символами безвідносно до названого соматизму” [74].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “ніс” на позначення суму та відчаю:

Вішати (хнюпити, опускати) / повісити (похнюпити, опустити) носа (ніс, рідко вуха) [на квінту]. Журитися, засмучуватися чи бути у відчаї, втрачаючи надію, зневірюючись у чомусь [86, с.134].

Губа

Губа – 1. Кожна з двох шкірно-м'язових рухомих складок, що утворюють краї рота у людей і тварин [79, с. 185].

Губа -повні, червоні губи-ознака молодості, краси; цілувати в губи – ознака кохання; іноді ознака рота; по губах угадують настрій, поведінку людини [29, с.159].

Рот – символ Слова як першоджерела життєстверджуючої сили; сонця; вогню; руйнівної, поглинаючої сили; межі внутрішнього і зовнішнього світу; поєднання неба і землі, пекла і землі; доступу до підземного царства, внутрішнього світу. У світовій символіці, пов'язаній із тілом людини, найпростіший зв'язок простежується між органом і його функцією, тобто рот, починаючи від єгипетських ієрогліфів, втілював здатність мовлення, а отже, був символом Слова. Вищезазначене експлікується фразеологізмами [74].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “губа” на позначення таких емоцій:

-розчарування (1)

Губи кvasніють чії, у кого і без додатка. Хто-небудь виявляє незадоволення, розчарування [86, с.201].

-досада (1)

Кусати губи. Виявляти почуття досади, образи, заздрощів і т.ін. [86, с.407].

-радість (3)

Мазати медом [по губах] кого. 2. Викликати в кого-небудь почуття задоволення, радості, втіхи (перев. похвалою, лестощами і т.ін.); бути приємним комусь [86, с.459] (символічне значення посилюється лексемою “мед”, що символізує спокусливість, поживу, надмірність у чомусь [29, с.357].

Як(мов, наче і т.ін.) медом по губах мазнули кого. Щось почуте викликало в когось почуття задоволення, радості, втіхи і т.ін. [86, с.459].

[аж] губи облизувати / облизати. Бути дуже задоволеним чим-небудь [86, с.570].

-пристрасть (1)

З піною в роті (біля рота, на губах). Гаряче, з великим запалом [86, с.641].

Язик

Язик – орган, за допомогою якого ми не тільки розрізняємо смак, температуру та якість їжі, але й говоримо. Мова – це те, що відрізняє нас від тварин, а одним із найстрашніших покарань було – це відрізування язика.

Язик – 1. Рухливий м'язовий орган у ротовій порожнині хребетних тварин і людини, який допомагає захоплювати, пережовувати й ковтати їжу, визначає її смакові якості. 2. Цей самий орган людини, за допомогою якого вона усно передає свої думки, спілкується; орган мовлення [79, с.627].

Язик – рухливий м'язовий орган у ротовій порожнині хребетних тварин і людини, який допомагає захоплювати, пережовувати й ковтати їжу, визначає її смакові якості; також орган мовлення людини [29, с.660].

Ми зафіксували фразеологізм з образом-символом “рот” на позначення такої емоції:

-страх

Забути язика в роті. Розгубившись, перелякавшись втратити здатність говорити [86, с.299].

Рот

Рот – 1. Порожнина між верхньою і нижньою щелепами з отвором у нижній частині обличчя [79, с.886].

Рот – межа внутрішнього і зовнішнього світів; символ мовлення, слова; образ людини із закритим ротом–символ неухважності, незібраності, “роззяви” або ж надзвичайне захоплення, здивування [29, с.510].

“Рот – символ Слова як першоджерела життєствердуючої сили; сонця; вогню; руйнівної, поглинаючої сили; межі внутрішнього і зовнішнього світу; поєднання неба і землі, пекла і землі; доступу до підземного царства, внутрішнього світу. У світовій символіці, пов’язаній із тілом людини, найпростіший зв’язок простежується між органом і його функцією, тобто рот, починаючи від єгипетських ієрогліфів, втілював здатність мовлення” [74].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “рот” на позначення таких емоцій:

- страх(2)

Забути язика в роті. Розгубившись, перелякавшись втратити здатність говорити [86, с.299].

Як (мов, ніби і т.ін.) карась ротом глипає. Хто-небудь дуже розгублений, відчуває себе незручно, ніяково [86, с.364].

-пристрасть (1)

З піною в роті (біля рота, на губах). Гаряче, з великим запалом [86, с.641].

- зворушення (1)

Роззявляти / роззявити рот(рота). 3. Бути дуже враженим чимось [86, с.749].

Горло + клубок

Горло – 1. Передня частина шиї, всередині якої знаходиться початок стравоходу і дихальних шляхів [79, с.132].

Клубок – 3. чого, перен. Нагромадження, скупчення якихось почуттів [79, с.190].

Горло – горло символізує захланність; символізує ще крайню міру. [29, с.146].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “горло та клубок” на позначення такої емоції:

- хвилювання

Слова застрягають (застигають) / застряли (застрягли, застигли) в горлі (у грудях) кого, кому і без додатка. Хто-небудь втрачає здатність говорити через сильне хвилювання, переживання тощо [86, с.827].

Клубок підкочується (підступає і т.ін.) / підкотився (підступив і т.ін.) до горла кому. Кому-небудь спазми стискають горло від сильного хвилювання, переживання і т.ін. [86, с.382].

Клубок стоїть (застряє, застрягає і т.ін) / застряв (застряг і т.ін.) у горлі. Кому- небудь спазми стискають горло від сильного хвилювання, переживання і т.ін. [86, с.382].

в) похідні елементи організму:

Брови

Брови завжди були і є важливим елементом на обличчі. Звертаючи увагу тільки на брови, фізіогномісти можуть розповісти про риси характеру людини. Ці дві смужки волосся над очима, допомагають нам виразити все, що ми відчуваємо. Коли ми здивовані, то підіймаємо їх угору, коли злі – насуплюємо.

Брови – дугаста смужка волосся над очною ямкою [79, с. 237].

Брови – атрибут людської краси, оспіваний у народній творчості; у замовляннях виступають у парі з очима: очі соколині – брови соболині; цей образ давній, про що свідчить тваринна атрибутика [29, с.56].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “брови” на позначення такої емоції:

- здивування

Брови полізли на лоба у кого. Хто-небудь чимось дуже вражений, виявляє незвичайне здивування, подив і т.ін. [86, с.59].

Зуби

Зуби беруть участь у процесі травлення, а їжа дає нам енергію, завдяки якій ми живемо, долаємо перешкоди та творимо щось своє. Тварини захищаються за допомогою зубів, та вбивають свою здобич, кусаючи її.

Зуб – 1. мн. зуби, ів. Кістковий утвір у роті людини та багатьох хребетних тварин, признач. для схоплювання, кусання й подрібнення їжі, а також для захисту [79, с. 724].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “зуб” на позначення таких емоцій:

- страх (5)

Вибивати зубами чечітку (третька). Дрижати, клацаючи зубами (перев. від холоду або переляку) [86, с.79].

Зуб на зуб не попадає. Хто-небудь дуже тремтить від великого холоду або з переляку [86, с.347].

Цокотіти (цокотати, цокати, ляскати і т.ін.) зубами. Тремтіти від холоду, страху і т.ін. [86, с.941].

- гнів (1)

Скрегоготати (скреготіти, скригати, скрипіти і т.ін.) зубами. Виявляти гнів, роздратування, невдоволення і т.ін. [86, с.820].

Волосся

Волосся – сукупність волосин, що ростуть на шкірі людини (переважно про поріст на голові) [79, с. 732].

Волосся – символ чоловічої сили і гідності; довга дівоча коса символізувала красу [29, с.111].

“Волосся в багатьох традиціях є символом сили. Волосся спалювалося в Греції під час церемонії прийняття громадянства, під час укладання шлюбу, під час поховального обряду, що свідчить про значення, яке йому надавалося. У германських і слов’янських народів відрізання волосся було знаком ганьби. Зачіска у всіх культурах обов’язково свідчить про стать, вік, професію та соціальний статус людини. З волоссям пов’язані особливі звичаї та повір’я. В українців відразу ж після народження дитини бабка відрізала в неї трипучки волосся, щоб у неї, коли виросте, не було лисини. До року зазвичай не стригли волосся, пояснюючи це тим, що, підстригаючи його, „можна відрізати язика”, тобто дитина довго не вмітиме говорити” [74].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “волосся” на позначення такої емоції:

-страх (3)

Волос (волосся) дибом (дубом, дуба рідко дротом) стає / став; волосся дибом (дубом, дуба рідко дротом) стало у кого, рідко кому. Кого-небудь охоплює, великий страх, гнів, подив і т.ін. [86, с.143].

Волос в’яне (зав’яв) у кого і без додатка. Кому-небудь стає страшно, моторошно від чогось.[86, с.144].

[Аж] волосся (чуб) піднімається (підіймається, встає, лізе, дереться, стає) / піднялося (встало, полізло, подерлося, стало) вгору (догори) у кого і без додатка; *[Аж]* чуб піднявся (встав, поліз, подерся, став) вгору(догори) кому і без додатка. Кому-небудь стає дуже страшно [86, с.144].

Шкіра

Шкіра – 1. Зовнішній покрив тіла людини і тварин [79, с.475].

Шкіра – це бар’єр між нашим внутрішнім і зовнішнім світом. Вона захищає нас від бактерій, вона вміє очищуватися і відновлюватися. Наш шкірний покрив містить у собі багато нервових закінчень, тому шкіра є індикатором наших емоцій.

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “шкіра” на позначення такої емоції:

-страх

[Аж] мороз іде (проходить, пробігає і т.ін.) / пішов (пройшов, пробіг і т.ін.) поза шкірою (поза шкурою, поза спиною, поза шкуру, поза спину, по шкірі, по тілу, по спині, по кожі і т.ін.) кому, у кого і без додатка. 1. Хтось відчуває озноб, здригається, тремтить від холоду, хвилювання, раптового впливу чого-небудь на органи чуття і т.ін. 2. Комуś стає дуже неприємно, моторошно, страшно і т.ін. [86, с.507].

[Аж] шкура (шкіра) терпне у кого, на кому. Кого-небудь охоплює почуття великого страху перед кимсь, чимсь [86, с.965].

Мороз поза (за) спиною (за плечима, поза шкірою, поза шкурою і т.ін.) ходить (бігає і т.ін.) у кого і без додатка. 2. Комуś стає неприємно, страшно, моторошно і т.ін. [86, с.508].

Кістка

Кістка – 1. Окрема складова частина кістяка хребетних тварин і людини [79, с.169].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “кістка” на позначення такої емоції:

- страх

Холод пробирає (проймає) / пробрав (пройняв) [до кісток (від голови аж до ніг, все тіло і т.ін.)] кого і без додатка. Кому-небудь дуже холодно або когось охоплює сильний озноб від переляку, неподіванки і т.ін. [86, с.933].

2) ФО з соматичним компонентом, що позначає внутрішні елементи організму:

а) внутрішні органи:

Серце

Найважливішим органом є серце. “Серце – символ Центру; Бога; життя; розуму; ласки; любові; співчуття; у християнстві – символ радості та смутку; розуміння; сміливості; релігійної відданості; чистоти. На думку стародавніх учених, існує три життєво важливі центри людського тіла – мозок, серце і статеві органи. За традиційними уявленнями, місцем перебування розуму було серце, а мозок слугував лише його засобом. Отже, серце символізувало „центрально” мудрість. Для українців серце – це перш за все любов, лагідність, співчуття, радість, щастя” [74].

“Навколо соматизму серце розташувались фразеологізми, що передають емоційно- психологічний стан людини: страх, печаль, радість, закоханість. Вони виникають у результаті переосмислення метафоричних сполучень, що описують відчуття незвичайного фізичного стану, порушення ритму діяльності (завмирання, стиснення)” [54, с.154].

Серце – 1. Центральний орган кровоносної системи у вигляді м'язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг (у людини — з лівого боку грудної порожнини); 2. Цей орган людини як символ зосередження почуттів, настроїв, переживань і т. ін. [79, с.141].

Серце (зменшено-пестливі – серденько, сердень, серденьятко, серденьятчко) – здавна символізує життя, бо коли перестає битися, життя кінчається; символізує почуття взагалі, бо коли людина лякається, гнівається, любить, радіє, вона відчуває як серце б'ється, ніби з грудей вискочити хоче; серце символізує любов; серцем, серденьком називають кохану людину; символ доброти, милосердя [29, с.536].

В українській мові є фразеологізми, які мають символічне значення внутрішнього світу, які позначають весь спектр емоцій і почуття взагалі:

1. *Прошити / рідко прошивати серце (душу, мозок)*. Викликати, спричиняти у кого- небудь глибоке, гостре почуття [86, с.714].

2. *Серце б'ється*. 2. чим. Кого-небудь охоплює якесь почуття [86, с.794].

Проте є й такі, що позначають певну емоцію. Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “серце” на позначення таких емоцій:

- радість (7)

[Аж] душа (серце) радіє (радується) у кого, чия. Хто-небудь дуже задоволений чимось, відчуває радість, насолоду, втіху від чогось [86, с.277].

Душа (серце) співає чия, (чие)у кого і без додатка. Хто-небудь перебуває в дуже доброму, радісному настрої [86, с.280].

Розквітати / розквітнути душею (серцем). Проїматися, сповнюватися радістю, щастям [86, с.751].

- злість (3)

Луснути з серця (зі злості). Дуже розсердитися. С.452.

Серце бере / взяло на кого. Хто-небудь сердиться, гнівається на кого-небудь [86, с.794].

Серце набігає на кого, у кого, і без додатка. Хто-небудь сердиться, гнівається на кого-небудь [86, с.795].

- страждання (19)

Душа (серце) рветься. 1. від чого, з чого і без додатка. Хто-небудь дуже переживає за щось, страждає від чогось [86, с.280].

Душа (серце) розривається (рветься) надвоє (навпіл) у кого, чия. Хто-небудь дуже страждає від суперечливих почуттів, душевної роздвоєності, неможливості вирішити щось і т.ін. [86, с.280].

Спопеляється / спопелилося серце у кого і без додатка. Хто-небудь зазнає великих душевних страждань [86, с.798].

- хвилювання (52)

Завмирати / замерти серцем (душею). Дуже хвилюватися (з переляку, від захоплення, тривоги і т.ін.) [86, с.300].

Загупало серце у кого, чие . Хто-небудь почав хвилюватися [86, с.793].

[аж] серце (душа) тремтить (трепече, трепечеться) в кого, чие (чия) і без додатка. Хто-небудь дуже хвилюється з приводу чого-небудь [86, с.792].

- любов (6)

Припасти / припадати до серця (до душі) кому. 1. Викликати симпатію, почуття кохання, сподобатися кому-небудь [86, с.696].

Серцем (душею) прирости до кого. Відчути прихильність, прив'язатися до кого- небудь; полюбити, зріднитися [86, с.697].

Серце повертається (пригортається, хилиться, схиляється, прилягає) / повернулося (пригорнулося, схилилося, прилягло) кого, чие, до кого і без додатка. Хто- небудь відчуває потяг, симпатію, любов до когось [86, с.796].

Печінка

Печінка – 1.Внутрішній орган людини та хребетних і деяких безхребетних тварин – залоза, що виробляє жовч, а також відіграє важливу роль у загальному обміні речовин організму; 2. тільки мн.: печінки, розм. Взагалі про внутрішні органи; нутрощі [79, с. 348].

Серед соматичних символів, які здебільшого тотожні в порівнюваних мовах, цікаві відмінності спостережено у функціонуванні та символічному навантаженні слова укр. печінка...символ гніву, роздратування, жовчного настрою... символіці печінки як синонімові життя, життєвої енергії, а іноді й “місця перебування” емоційних станів притаманна універсальність [51, с. 126].

Ми зафіксували фразеологізми на позначення такої емоції:

- страждання та гніву

Доходити / дійти до живого (до [живих] печінок). Завдати страждань кому-небудь [86, с.266].

б) елементи систем, що не позначають частин тіла людини, але входять до його складу:

Жила

Жила – 1. Судина, по якій тече кров у тілі людини чи тварини. 2. Міцна сполучна тканина, що прикріплює мускули до кісток; сухожилля. [79, с.529].

Як ми зрозуміли, жила – це важливий для організму елемент, адже по ній тече кров, яка розносить кисень і поживні речовини. Саме жилками прикріплюється м'яз до кісток. І завдяки цьому, ми можемо рухатися, виконувати фізичну роботу. Коли це руйнується, то людина втрачає життєздатність. Нижче побачимо, які емоції асоціюють із жилою.

Також є фразеологізм, який може позначати будь-яку емоцію:

Кожна жилка дрижить (грає, говорить, бринить, тремтить) / задрижала (заграла, заговорила, забриніла, затремтіла) у кого, рідко на кому, в кому. Кого-небудь охоплюють якісь почуття, переживання і т.ін. [86, с.293].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “жила” на позначення таких емоцій:

-страх (2)

Заморожувати / заморозити кров [у жилах] у кого, кому. Викликати почуття жаху [86, с.313].

Кров холодне (крижаніє, застигає і т.ін.) / захолола (застигла і т.ін.) у жилах.

Кому-небудь дуже страшно, моторошно, тривожно і т.ін. [86, с.400].

- гнів (1)

Кров кипить (закипає, вирує і т.ін.) / закипіла (завирувала і т.ін.) [у жилах (у скронях і т.ін.)] у кому – чому. Хто-небудь перебуває в стані сильного збентеження, гніву, обурення і т.ін. [86, с.399].

- страждання (1)

Жили тягне кому, з кого. Хто-небудь страждає від чогось (від голоду, болю, виснаження, душевних мук і т.ін.) [86, с.905].

Також є фразеологізм, який може позначати будь-яку емоцію:

Кожна жилка дрижить (грає, говорить, бринить, тремтить) / задрижала (заграла, заговорила, забриніла, затремтіла) у кого, рідко на кому, в кому. Кого-небудь охоплюють якісь почуття, переживання і т.ін. [86, с.293].

По жилах тече кров, саме тому можна простежити зв'язок їх з кров'ю. Проте з жилою асоціюються тільки погані емоції на відміну від крові.

Кров

Кров – 1. Червона рідина, яка, циркулюючи в замкнутій кровоносній системі організму, забезпечує живлення його клітин і обмін речовин у ньому [сум 11, с.358].

Кров – у народній творчості кров символізує життя [29, с.316].

“Кров – символ споріднення, родового зв'язку та відмінності. Кров також є носієм життя: вона містить у собі принцип життєвого тепла, тому Мойсей заборонив вживати як їжу кров тварин. Експлікація таких понять як життя, душа, здоров'я, темперамент у концепті кров знайшло своє логічне

відображення у вербалізації названого соматизму фразеологічним фондом мови” [74].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “кров” на позначення таких емоцій:

- радість (1)

[Аж] кров кинулася до обличчя (в обличчя, в лице і т.ін.) кому.

Хто-небудь дуже почервонів від досади, сорому, радості і т.ін. [86, с.398].

- страждання (2)

Облити / обливати [своє] серце кров'ю. Багато витерпіти горя; натерпітися, настраждатися [86, с.571].

Серце кров'ю обливається (рідко зливається) / облилося у кого, чиє і без додатка.

Хто-небудь дуже переживає, страждає [86, с.795].

- страх (2)

Кров холодне (крижаніє, застигає і т.ін.) / захолола (застигла і т.ін.) у жилах.

Кому-небудь дуже страшно, моторошно, тривожно і т.ін. [86, с. 400].

- жах (1)

Заморожувати / заморозити кров [у жилах] у кого, кому. Викликати почуття жаху [86, с.313].

- захоплення(1)

Запалювати / запалити душу (серце, кров, вогонь, у крові і т.ін.) чию(чиє), кому, кого і без додатка. Збудити у когось сильні почуття, захопити, полонити кого-небудь [86, с.315].

- хвилювання (5)

Кров ударила в лице (до лица, в обличчя і т.ін.) кому і без додатка. Хто-небудь перебуває в стані сильного хвилювання, збудження і т.ін. [86, с.399].

Кров ударяє (бухає, кидається і т.ін.) / ударила (забухала, кинулася і т.ін.) вголову (до голови і т.ін.) кому і без додатка. Хто-небудь перебуває в стані сильного хвилювання, збудження і т.ін. [86, с.399].

Серце обкипає (закипає, окипає) / обкипіло (закипіло, окипіло) кров'ю (сукроватою, смолою і т.ін.) у кого, чиє рідко кому і без додатка. Хто-небудь відчуває душевний неспокій, тяжко переживає.[86, с.796].

- збудження (2)

Кров заливає / залила обличчя (лице) кому. Хто-небудь червоніє від збудження, захоплення, сорому і т.ін. [86, с.399].

Кров кипить (закипає, вирує і т.ін.) / закипіла (завирувала і т.ін.) [у жилах (у скронях і т.ін.)] у кому – чому. Хто-небудь перебуває в стані сильного збентеження, гніву, обурення і т.ін. [86, с.399].

Піт

Наявність поту може розповісти дещо про нас: коли ми важко працюємо, коли хвилюємося, коли нам жарко...

Піт – прозора рідина, яка виділяється назовні особливими підшкірними залозами [79, с.546].

Піт символізує важку працю; циганський піт – тремтіння від страху або від холоду [29, с.456].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “піт” на позначення таких емоцій:

-хвилювання, страх

[Аж] у піт кидати (вдаряти) / кинути (вдарити) кого. Хто-небудь перебуває в стані сильного хвилювання, напруження, внутрішнього збудження [86, с.369].

Циганський (холодний) піт проймає (охоплює, пробирає іт.ін) / пройняв (охопив, пробрав і. т.ін)кого і без додатка. Хто-небудь дрижить від нервового збудження, страху, холоду і т.ін. когось лихоманити [86, с.642].

Обливатися / облитися холодним потом. Дуже хвилюватися, переживати (від почуття страху, очікування чогось небезпечного, неприємного і т.ін.) [86, с.570].

Рум'янець

Рум'янець – 1. Природний рожевий або червонястий колір щік, обличчя [79, с.907].

Краска – 2. Те саме, що рум'янець [79, с.327].

Фарба — 4. тільки одн., рідко. Те саме, що рум'янець [79, с.563].

Рум'янець - Природний рожевий або червонястий колір щік, обличчя; головний атрибут дівочої краси; символ молодості, здоров'я [29, с.512].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “ рум'янець” на позначення таких емоцій:

-сором, хвилювання, збудження:

Зайтися (закраситися, залитися і т.ін.) рум'янцем (фарбою і т.ін).

Почервоніти від сорому, хвилювання, збудження і т.ін. [86, с.306].

Кидає / кинуло в краску кого. Хто-небудь червоніє від хвилювання, збудження, сорому і т.ін. [86, с.368].

Сльоза

Сльоза –1.тільки мн. Безбарвна прозора солонувата рідина, яку виділяють розміщені в очній ямці залози при деяких фізіологічних або психічних станах (при подразненні, болі або сильних душевних переживаннях іт. ін.); 2. перев. мн. Плач, ридання; 3. перев. мн. Горе, страждання [79, с.386].

Сльози у народних повір'ях мають велику очищувальну і цілющу силу щодо людських гріхів; сльози символізують чистоту; за віруваннями, сльози близьких людей не дають людині спокійно вмерти [29, с.552].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “сльоза” на позначення таких емоцій:

-зворушення

Проймати сльозою кого. Глибоко вражати, розчулювати кого-небудь, доводити до плачу [86, с.706].

Аж сльоза пройме кого. Хтось зворушений чим-небудь так, що може заплакати [86, с.830].

-горе

Сльози скипілися у кого і без додатка. Хто-небудь уже втратив здатність плакати від горя, болю і т.ін.

Нерв

Нерв –1. Тонка волокнина в організмі людини, хребетних та більшості безхребетних тварин, що відходить від головного або спинного мозку і є складовою частиною розгалуженої системи, яка управляє діяльністю організму; 2. тільки мн. Система таких волокон, які обумовлюють загальний стан, поведінку і діяльність всього організму людини [79, с.374].

Ми зафіксували фразеологізми з образом-символом “нерв” на позначення такої емоції:

-хвилювання

Нерви здають / здали чий, у кого. Хто-небудь починає втрачати спокій, рівновагу, хвилюється, непокоїться [86, с.547].

Псувати (тріпати, шарпати) нерви. 2. собі. Хвилюватися, роздратовуватися, збуджуватися [86, с.715].

Отже, ми помітили, що найбільш вживаними є: серце, голова, око, кров. На другому місці за частотністю: рука, зуб, груди, губа, спина. На третьому – всі інші.

Отже, ми переконалися, що ФО із стрижневими словами: серце, кров, око, голова, є найчастотнішими. І це не дивно. Адже серце – це один із найважливіших органів нашого тіла, що допомагає внутрішнім органам насичуватися кров'ю. Саме воно починає битися швидше, коли відчуваємо

певні емоції, а коли воно перестає функціонувати, то настає смерть. Якщо мозок відповідає за раціональне, то серце – за почуттєве.

Серце рветься, розривається надвоє та спопеляється, коли ми відчуваємо злість; завмирає, гупає і тремтить, коли нам страшно; співає та розквітає, коли нам радісно.

Другим символом за частотністю є око. Відомо також те, що 90 відсотків інформації людина сприймає зором. Завдяки очам ми можемо пізнавати світ, бачити кольори, насолоджуватися красивим, лякатися потворного, розрізнати темряву і світло.

Завжди вважалося, що очі - дзеркало душі. Інколи достатньо одного тільки погляду, аби зрозуміти, що відчуває зараз людина, аби закохатися...

Коли ми радіємо, то вони грають, світяться, в них миготять іскорки; коли злимося, то з очей сипляться іскри та метають блискавиці; коли чогось боїмося, то око в'яне або лізе на лоб; вони заходять туманом, коли нам сумно, а вилуплюються та витріщуються від здивування.

ФО із стрижневим словом “око” – не тільки найчастотніші за вживанням, але й найрізноманітніші за емоційним спектром.

На третьому місці є кров. Це одна із біологічних рідин організму. У ній стільки відбувається процесів, що дізнаючись про це, стає дуже цікаво. Тут є і лейкоцити (беруть участь у боротьбі з інфекціями), еритроцити (є транспортувальниками кисню до клітин, тканин та органів), тромбоцити (саме вони допомагають крові швидше звертатися, коли ви поранилися). Кров є символом життя.

Кров холоне та заморожується, коли нам страшно, вона заливає обличчя, кипить, коли ми збуджені, або схвильовані, а запалюється – коли захоплюємося чимось.

І четверте – це голова. Це частина тіла, в якій зосереджені майже всі рецептори: слух, нюх, зір, смак, рівновага. А крім цього тут знаходиться один

із найголовніших органів – це мозок. Тому з головою пов’язані не тільки емоції, а раціональність. Ми беремося за голову, коли дивуємося, опускаємо її, коли сумно, а коли страшно – вбираємо в плечі.

ФО із соматичним компонентом позначають не тільки емоційний, але й **розумовий стан**. Саме такі фразеологізми ми розглянемо у цьому розділі.

Голова

У сучасному уявленні голова – центр переробки інформації. Це символ розуму, волі, духовного життя, управління, контролю; символ світу, Ісуса Христа; водночас – символ зневаги. Голова – інструмент, який керує процесами мислення, це втілення людського духу, життєвої могутності, показник людського потенціалу. Цей орган є символом найвищої цінності людини: соматизм голова виступає на позначення характеристики людини, кваліфікує її можливості та здібності [74].

Голова – 1. жін. Частина тіла людини або тварини, в якій міститься мозок — вищий відділ центральної нервової системи; 2. жін. Ця частина тіла людини як орган мислення; мозок [79, с. 389].

Голова – людська голова уособлює саму людину; не випадково переосмислюється наявність / відсутність голови; символізує розум, провідництво; голова втілює душевний стан людини [29, с.140].

ФО з таким символом вказують на :

- обмежені розумові здібності

Капустяна (куряча) голова зневажл. Некмітлива, нерозторопна, неухажна людина. С.183. (значення фразеологізму посилюється лексемою “капуста”, яка асоціюється з дурістю [29, с.273].

Голова з вухами. Нерозторопна людина [86, с.181].

Дурна голова, лайл. 1. Нерозумна, некітлива, нетямуща людина; 2. чия, у кого.

Розумова обмеженість, тупість, некмітливість, непередбачливість [86, с.183].

- розумову розвиненість

Голова варить у кого, чия (чий). Хто-небудь розумно, чітко міркує; хто-небудь розумний, кмітливий [86, с.181].

Золота голова. Здібна, обдарована людина [86, с.183].

Голова на плечах (на в'язах) у кого. 1. хто-небудь розумний, тямущий, кмітливий [86, с.182].

Тім'я

Тім'я – 1. Верхня частина голови людини від лоба до потилиці [79, с.142]. Тім'я вважають осередком розуму [29, с.597].

Це одне із найвразливіших місць, бо саме там зрощуються кістки черепа. ФО з таким символом вказують на :

- обмежені розумові здібності

Битий у тім'я. 2. Позбавлений кмітливості, розумово обмежений [86, с.26].

Без [третьої (сьомої і т.ін.)] клепки (клепок) [у голові (у тім'ї)], зневажл. Хто-небудь дурний, розумово обмежений, ненормальний [86, с.381].

Нема (немає, не було, не вистачає, не хватає, бракує і т.ін) однієї (третьої, десятої і т.ін) клепки (кількох клепок) [у голові (у тім'ї і т.ін)] у кого, кому, зневажл. Хто-небудь дурний, розумово обмежений, ненормальний [86, с.544].

- розумову розвиненість

Не в тім'я (не в потилицю) битий. Розумний, тямущий, кмітливий [86, с.26].

Борода

Борода – 1. Волосяний покрив на нижній частині обличчя; 2. Підборіддя, нижня щелепа [79, с.218].

Борода символізує чоловічу гідність, мужність, втілення життєвої сили, росту, плодючості, згодом старість, але молодість душі; не завжди означає мудрість, серйозність, розум; у народному світосприйманні борода здебільшого атрибут Бога, святих угодників, деяких казкових і міфологічних героїв [29, с.50].

Сива борода, жарт. Мудра, з великим життєвим досвідом людина [86, с.46] (увиражений колоративом).

Цікавим фактом є те, що ФО з таким компонентом позначають тільки розумову розвиненість, бо здавна бороду носили вже дорослі люди, з певним життєвим досвідом та мудрістю.

Око

Око – 1. Орган зору у людини, всіх хребетних та деяких безхребетних тварин [79, с. 665].

Око – також погляд, зір і в переносному значенні – піклування, догляд; у народній естетиці символізують привабливість, красу, вдачу, розум, проникливість, пильність, жадібність, заздрощі; нахабство [29, с.414].

ФО з таким символом вказують на :

- обмежені розумові здібності

Як (мов, ніби і. т.ін.) з зав'язаними очима, з сл. ходити, блукати і т. ін. Не розбираючись, не орієнтуючись у чомусь, не маючи потрібних знань, потрібного досвіду [86, с.594].

[Аж] очі бараніли у кого, чий. Хто-небудь має вигляд утомленої або нетямущої, неухважною і т.ін. людини (значення ФО увиразнюється лексемою “баран” – ця тварина виступає уособленням глупоти й упертості [29, с.26].

-високі розумові здібності

Гостре око у кого. Хто-небудь добре бачить; спостережливий, кмітливий [86, с.583].

Чуб(чуприна)

Чуб(чуприна) – 1. Волосся на голові у людини (перев. у чоловіка) [79, с.371].

Мати олію (лій, смалець, діал. олій) в голові (рідко під чубом), жарт.

Бути розумним, кмітливим, розсудливим і т.ін. [86, с.474].

Плече

Плече – 1. Частина тулуба від шиї до руки [79, с.579].

-обмежені розумові здібності:

Мати порожню макітру на плечах, зневажл. Бути нерозумним, нерозсудливим і т.ін. [86, с.474].

- високі розумові здібності

Голова на плечах (на в'язах) у кого. 1. хто-небудь розумний, тямущий, кмітливий [86, с.182].

Мати голову [на плечах (на в'язах і т.ін.)]. Бути розумним, кмітливим і т.ін. [86, с.470].

Лоб

Лоб-1. Верхня надочна частина обличчя людини або морди тварини. [79, с.535].

Лобом неширокий. Не здатний добре мислити, нерозумний [86, с.549].

Порожньо в голові (у лобі) в кого. 2. Хто-небудь дуже нерозумний, нетямущий [86, с.677].

Розглянемо частотність вживання ФО із соматичним компонентом на позначення розумового стану. Найчастотнішим символом є голова. Це одна із частин тіла, де знаходиться мозок, який відповідає за мисленнєві процеси. Фразеологізми із таким стрижневим словом- символом позначають або розумну людину, або з обмеженими розумовими можливостями.

Зробивши таке дослідження, доходимо до висновку, що ці соматизми із такими стрижневими словами є найпоширенішими, бо одними із основних властивостей людей є відчувати (серце), бачити (очі) та розуміти (голова).

Висновок до другого розділу

Дослідження характеру і способів застосування соматичних ФО у різноманітних їх сполученнях у канві художнього тексту М. Матіос дозволяє визначити індивідуальну манеру творчого методу автора і художнього мовлення загалом. Авторка намагається зберегти всю потужність, гостроту, влучність народних стійких виразів, а також з їх допомогою рельєфно, пластично і точно змалювати персонажів, увиразнити їхні риси, спосіб їхнього життя, час, місце, умови змальовуваних подій.

Нерідко у спосіб особливого вживання соматичних ФО письменниця викликає сміх у читача, створює іронічний ефект. Саме тому деякі ФО семантично виразніші, гостріші, аніж у народній мові. Можемо вважати, що неперевершена майстерність М. Матіос значною мірою зумовлена її знанням специфіки функціонування емоційно-оцінних компонентів у структурі ФО, національної своєрідності соматичних ФО, умінням авторки творчо переосмислити усталені народні вислови, здатністю відчувати та передавати мовними засобами, що притаманні українському народові, особливі барви народної мови.

Особливої виразності ФО надають лексеми-соматизми, які викликають образні асоціації у народному світобаченні, в яких виразно простежується менталітет українського народу, його вірування.

У художніх текстах М. Матіос найбільш вживаними є ФО із соматичним стрижневим словом-символом: голова, ноги, серце, язик, волосся, очі. Здебільшого такі ФО характеризують негативну емоцію, ситуацію (страх, брехня, сумнів, страждання) або рису людини.

В уснонародних джерелах найбільш вживаними є ФО з соматичними компонентами серце, голова, око, кров, рука, зуб, груди, губа, спина та ін. Ми

виокремили й систематизували дві основні групи таких ФО – ті, що позначають емоційний стан, та ті, що позначають розумовий стан.

РОЗДІЛ 3.

СОМАТИЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

3.1. Методичні рекомендації щодо вивчення сталих мовних сполук у шкільному курсі.

Фразеологія – це розділ мовознавства, який нерозривно пов'язаний із історією культури нашого народу, його світобаченням, віруваннями, ментальністю.

Фразеологію за програмою вивчають у 5 класі. Це вмотивовано тим, що цей розділ науки про мову побудований на системності. Знання відношень між словами і фразеологізмами стануть допоміжними в їх розмежуванні у синонімічних рядах. Що допоможе вивести на високий рівень розуміння мови учнями. Важливо починати вивчення фразеології з 5 класу. Це допомагає дослідити народну мудрість, і приховані сенси, які “закодовані” у ФО. Вивчення фольклору є архиважливими для розвитку мовлення та розширення словникового запасу.

Відомо, що ФО відрізняються від словосполучень, різницю між ними діти повинні зрозуміти, навчаючись у середній школі. Під час вивчення теми «Фразеологія» важливо увагу учнів зосередити на таких ключових ознаках:

- ФО виражає єдине значення, і воно закодовано в декількох словах;
- ФО мають експресивне забарвлення;
- Слова у ФО зазвичай використовуються в переносному значенні;
- ФО мають стилістичне забарвлення;
- ФО частіше використовуються в побуті;
- ФО важко перекласти на іншу мову, і частіше буває це зробити неможливо.

Фразеологію вивчають за такими принципами: “науковості, систематичності й послідовності, наступності й перспективності, зв’язку теорії з практикою, наочності, свідомості, доступності” [48].

На уроках української мови, вивчаючи розділ “Фразеологія”, варто активно використовувати метод зіставлення, звертати увагу на лексичне та граматичне значення слова, з’ясовувати особливості використання лексем у складі ФО та у звичайному мовленні. Важливо при цьому спостерігати за тими мовними процесами, які відбуваються під час творення ФО.

Такий підхід до вивчення української мови спонукає учнів до розвитку, пізнання та сприйняття нової інформації. Отримавши основні знання з фразеології, спостерігаючи за творенням та використанням фразеологізму, особливо соматичного, учні вміло виокремлюють основні ознаки ФО та можуть впевнено робити необхідні висновки.

Під час ознайомлення зі шкільним курсом вивчення фразеологізму варто використовувати метод зв’язного викладу матеріалу. Це дасть змогу розмежовувати ознаки сталих мовних одиниць та сприятиме вправному їх використанню у різних стилях.

Зрозуміло, що кожен метод складається з різних частин, які ще можна назвати прийомами, які можливо використовувати в різних методах навчання. У науці виділяємо такі прийоми: аналіз, зіставлення, абстрагування, порівняння, класифікація, синтез та ін. Вони допомагають розвинути навичку думати і доходити до висновків, а також їх можна застосовувати у майже всіх методах.

У шкільному курсі вивчення української мови, зокрема у розділі “Фразеологія”, важливо також не нехтувати й такими прийомами:

- розбір речення або словосполучення;
- заміна компонентів у ФО;
- створення алгоритмів;

- спроба перемістити компоненти у фразеологізмі, після чого - дослідити, чи зміниться сама суть “стійких сполук”;
- різного виду робота з текстовим матеріалом.

Доречним та необхідним під час вивчення цього розділу у шкільному курсі є порівняння слова та ФО. Зокрема треба з'ясувати стилі, в яких використовують слово і ФО. Зазвичай слово - нейтральне, і може використовуватися в різних стилях. А фразеологізм - стилістично забарвлений, тобто його вживання обмежене, і н-д, в офіційно-діловому стилі ми його не можемо застосувати. А також визначити структуру: слово має тільки один компонент, і щоб передати сенс, йому не потрібні інші, натомість ФО потрібно декілька слів, які нерозривно пов'язані, щоб передати сенс мовленого.

Важливо донести учням, що ФО, як і звичайні слова, виконують у мові синтаксичну функцію, передають певне смислове наповнення. Основною ознакою таких сталих мовних зворотів в українській мові є їхня граматична структура.

Дуже важливо завжди акцентувати увагу дітей на тому, що фразеологізми творилися нашими предками, туди вкладений глибинний сенс. Варто наголосити, що навчившись розшифровувати значення ФО, в нас відкривається доступ до розуміння етнопсихології, вірувань та історії нашого народу. Можна відновити побут, який оточував українців, навіть відтворити флору і фауну, а також настрої і емоції, які переживали частіше, а які рідше, моральні принципи... Способи творення фразеологізмів — різні. Один із найцікавіших — утворення на основі прислів'я або приказки, шляхом зникнення однієї з їх частин.

На нашу думку, необхідно учнів також навчити розмежовувати синонімічні та антонімічні ФО. Оскільки, розуміння того, що різними стійкими зворотами можна виразити одну і ту саму думку, допомагає

розширити кругозір та розвинути інтелект. А також таким способом можна сформувати глибокий інтерес до вивчення цього розділу мовознавства.

Серед усього розмаїття прийомів, за допомогою яких можна дослідити ФО, важливими, на нашу думку, є такі:

- прийоми семантизації фразеологічного матеріалу;
- порівняння (шляхом заміни фразеологізму лексичним синонімом);
- зіставлення (з'ясування значення фразеологізму шляхом зіставлення його з омонімічним словосполученням);
- розгорнутий опис фразеологізму;
- добір синонімічних варіантів фразеологізмів;
- використання контекстного оточення;
- етимологізація фразеологізмів;
- робота з фразеологічними словниками та збірками прислів'їв і приказок.

2. Прийоми формування умінь і навичок використання фразеологічного матеріалу у мовленні та мові:

- групування фразеологічних одиниць за тематичними та семантичними ознаками;
- аналіз функціональних властивостей фразеологізмів у художніх творах;
- стилістичний експеримент;
- відтворення тексту з фразеологізмами;
- конструювання речень з фразеологічними одиницями;
- включення фразеологізмів у творчі роботи;
- редагування;

- визначення синтаксичних функцій фразеологізмів, що виступають у ролі певного члена речення чи речення в цілому [48].

Відомо, що найбільш результативним є прийом порівняння. Його дуже часто використовують в школі, коли розшифровують значення ФО, і такого самого словосполучення, але вільного. На другому місці - метод зіставлення. Цей метод необхідно використовувати, коли учні не розуміючи значення ФО, добирають подібні слова, і за рахунок цього розшифровують сенс мовної сполуки.

Корисним методом вивчення фразеологічних одиниць є класифікація за стилістичним забарвленням. Це допомагає у з'ясуванні ролі та особливостей використання фразеологізмів залежно від стилю мови.

Для визначення поля функціонування фразеологізмів використовують аналіз за стилістичним забарвленням, який дає можливість визначити, де ФО розмовно-побутова, де книжна, фольклорна чи художня. Аналізуючи такі дані, учні краще усвідомлюють доречність використання таких зворотів у різних мовних ситуаціях.

Прийом конструювання використовують для розвитку мислення учнів, виробленню відчуття мови і відчуття доречності вживання фразеологізмів відповідно до мовленнєвої ситуації. Суть прийому полягає в створенні речень та тексту із доречними ФО.

Вважаємо, що найпродуктивнішим є метод вправ. Оскільки саме під час їх виконання, учні на практиці можуть закріпити отримані навички і знання. Та і взагалі цей метод можна використовувати для того, щоб закріпити будь-яку вивчену тему. Адже вправи - це самостійний вид як класної, так і позакласної роботи.

Вправи поділяють на такі групи:

“1) власне фразеологічні (значення фразеологічної одиниці, її ознаки, будова; явища полісемії, синонімії, антонімії і т.д.);

2) комбіновані - фразеолого-стилістичні, фразеолого-граматичні та фразеолого-стилістичні (явища засвоюються на основі взаємозв'язку з виучуваною темою лексичного, граматичного чи іншого характера” [48].

Такі завдання доцільно виконувати тоді, коли учні ознайомилися з теорією, зрозуміли значення ФО, розширили свій словниковий запас. Виконання таких вправ допоможе учням влучно вживати стійкі сполуки залежно від мовної ситуації, мети, стилю мовлення тощо.

У старших класах під час опрацювання розділу з фразеології вважаємо за доцільне використовувати прийом редагування. Саме цей прийом сприяє розвитку в учнів відчуття мови, навчить влучно добирати фразеологізми для вираження думок, вдосконалить їхнє письмо. Вчителю важливо контролювати, чи прогресують учні: розширюється їхня фразеологічна база, вдосконалюються навички в написанні творів кращої якості. Щоб відбувалося краще засвоєння матеріалу рекомендуємо формувати завдання учня в тестовому форматі.

Отже, вивчення фразеології на уроках української мови яскраво демонструє зв'язок цього розділу мовознавства з історією, українською літературою, етнографією та іншими дисциплінами. При доборі методів, прийомів, типів вправ на сприйняття й засвоєння учнями матеріалу варто орієнтуватися на розвиток в них аналітичних навичок, навичок спостереження тощо.

3.2 Приклад плану-конспекту з вивчення фразеології у школі

Предмет. Українська мова

Тема. Фразеологізми як засіб увиразнення тексту.

Вид заняття. Практичне заняття

Мета заняття

Навчальна: поглибити знання учнів про фразеологізми; їх класифікацію; багатозначність, синонімію та антонімію фразеологізмів.

Розвивальна: розвивати вміння виділяти фразеологізми у мовному потоці; збагачувати словниковий запас сталими виразами, розвивати зв'язне мовлення, пам'ять, логічне мислення, самостійність, творчі нахили, естетичні смаки, вміння аналізувати, робити висновки.

Виховна: виховувати в учнів самостійність у роботі, концентрацію уваги, цікавість до української мови, захоплення красою художнього слова.

Забезпечення заняття: роздаткові матеріали, підручники, презентації.

“ Мова – це кров, що оббігає тіло нації”

План

- I. Організаційний момент.
- II. Ознайомлення з темою і метою заняття.
- III. Мотивація навчально-пізнавальної діяльності.
- IV. Поглиблення знань, умінь і навичок.
- V. Підведення підсумків заняття. Рефлексія.

Зміст заняття

I. Організаційний момент

Вчитель вітається з учнями.

II. Ознайомлення з темою і метою заняття

III. Мотивація навчально-пізнавальної діяльності

(Викладач обґрунтовує необхідність знання фразеологізмів і вміння їх застосовувати).

IV. Поглиблення знань, умінь і навичок

1. Бліц-опитування

- Що таке фразеологізм?
- Які джерела походження?
- Чому ми фразеологізми називаємо «консервами»?
- Як ми поділяємо фразеологізми за семантичною злитістю

компонентів?

- Визначення «фразеологічної єдності»
- Визначення «фразеологічного зрощення»
- Визначення «фразеологічних висловів»
- Визначення «фразеологічних сполучень»

(Бліц-опитування дозволяє перевірити залишкові знання учнів і актуалізувати їх. Адже в момент, коли потрібно давати швидко відповідь, в учнів немає змоги відкрити підручник і знайти інформацію для відповіді).

2. Завдання: з'єднайте пари (Походження фразеологізмів– приклади)

1. Сталі вислови з народної мови
2. Професіоналізми, що набули метафоричного вжитку
3. Переклади з інших мов або запозичення фразеологізмів без

перекладу

5. Біблійні та євангельські вислови

А) рука руку миє; кирпу гнути; стати на ноги; ні з рота мови, ні з носа вітру;

Б) зняти полуду з очей; стригти під один гребінь; підкласти міну; гірка пілюля; вимушена посадка; спіймати на гачок;

В) дивитися крізь пальці; розумній голові досить сказати одне слово;
contra spem spero;

Г) гордіїв вузол; прокрустове ложе; піррова перемога; Діоген у бочці;
авгієві стайні;

Д) не одним хлібом живе людина; лікарю, вилікуй себе самого; козел
відпущення; притча во язицех; пісня пісень.

(Завдання дозволяє перевірити, наскільки учні розуміють походження
фразеологізмів, допомагає розвинути логічне мислення)

3. Завдання

Розшифрувати значення фразеологізму

- На людях язик розв'язався
- Пускати по селу язик
- Колінкувати до самого Бога
- Злапати Бога за бороду
- Обвести круг пальця
- Пропускати крізь решето – (Це завдання допомагає розкрити

потенціал учня, виявити наскільки розвинутий словниковий запас та
визначити рівень «начитаності»)

4. Завдання

Придумати речення із фразеологізмами

Стріляний птах

Кров з молоком

Умивати руки

(Розвиває творчий потенціал учня, змушує його швидко шукати ідеї та
натхнення)

5. Об'єднати пари, пояснити свій вибір

1. Збити з пантелику
2. Міняти шило на мило

3. Насупити брови

А) Фразеологічне зрощення Б) Фразеологічна єдність В) Фразеологічне сполучення

(Це завдання дає чітке розуміння вчителю чи учні опанували матеріал, чи розуміють, чи вмотивовані їхні відповіді).

6. Об'єднайте синонімічні фразеологізми та розкрийте їхнє значення:

1. Лобом неширокий
2. Порожньо в голові (у лобі)
3. Голова на плечах (на в'язах)
4. Мати олію (лій, смалець, діал. олій) в голові

7. Підберіть антонімічні словосполучення до поданих фразеологізмів:

1. Проймати сльозою
2. Обливатися / облитися холодним потом.
3. Запалювати / запалити душу
4. Доходити / дійти доживого (до [живих] печінок)
5. Загупало серце

VI. Підведення підсумків заняття. Рефлексія.

Д.з. – прочитати повість Ю. Федьковича «Люба-згуба» і виписати з неї фразеологізми, розшифрувати значення кожного.

Висновок до третього розділу

Вивчення фразеології у шкільному курсі перебуває у тісному зв'язку з загальним тематичним діапазоном виучуваних тем – з лексикологією, з морфемікою та словотвором, з морфологією, з синтаксисом, стилістикою, – а також демонструє міжпредметні зв'язки, зокрема з етнографією, світовою історією та історією України, з історією та теорією літератури, з географією, анатомією тощо.

При доборі методів, прийомів та вправ і завдання для вивчення й засвоєння учнями виучуваного матеріалу слід звертати увагу на розкриття здібностей кожного учня, збагачення словникового запасу школярів, їхньої загальної ерудиції, розвиток логічного мислення та аналітичних здібностей, розкриття творчого потенціалу, мотивацію учнів до подальшого навчання, до здобуття нових знань.

Запропонована нами розробка уроку має на меті поглибити знання учнів про фразеологізми; їх класифікацію; багатозначність, синонімію та антонімію фразеологізмів, а також розвивати вміння виділяти фразеологізми у мовному потоці; збагачувати словниковий запас сталими виразами, розвивати зв'язне мовлення, пам'ять, логічне мислення, самостійність, творчі нахили, естетичні смаки, вміння аналізувати, робити висновки, виховувати в учнів самостійність у роботі, концентрацію уваги, цікавість до української мови, захоплення красою художнього слова.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Отже, опрацювання значної частини теоретичного матеріалу дало нам змогу сформулювати своє визначення терміна “символ” - це умовне позначення предмета, явища або поняття, що має відмінну від звичайного слова природу, допомагає відтворити почуття, уявлення та ідеї та має обмежений простір для функціонування.

Аналіз усної народної творчості довів, що величезну роль в наданні словам символічного значення відіграє етнопсихологія. У кількісному порівнянні ФО на позначення негативних емоцій та рис характеру кількісно більше, ніж позитивних.

Аналіз текстів художньої літератури показав, що письменники використовують елементи фольклору у текстах, щоб реципієнти рефлексували та “творили текст” разом з автором, надаючи змісту нових деталей. Визначною рисою є те, що в літературній творчості ФО з символічними елементами вживають, перетворивши їх та художньо осмисливши.

В основі дослідження символу в лінгвістичній науці – синергія найрізноманітніших сфер людського життя: наукової, політичної, культурної та ін. У різних царинах діяльності використовують лінгвальні та екстралінгвальні засоби, на які упродовж розвитку та усталення у мовній системі нашаровувалися додаткові, дуже часто символічні значення.

Основу лінгвокультурологічного напрямку становить ідея взаємозв'язку мови й культури. Культурну інформацію, яка закодована в мовних знаках, досліджували лінгвісти у різних аспектах – семантичному, функціональному, структурному та ін.

Суть символу, його розвиток, еволюція функціонування у мовній системі був об'єктом численних наукових розвідок українських та

закордонних учених. Працями дослідників утвердилися концептуальні засади вивчення та інтерпретації символів. Учені запропонували різні дефініції символів, їх класифікації, історію їх еволюції, визначили функції. Основними функціями символу вважаються репрезентативна та когнітивна.

Окремою ділянкою дослідження символів у мовознавстві є їх вивчення у семантичній структурі фразеологічних одиниць.

Одним із головних методологічних засад при вивченні символу є системний підхід, який сприяє формуванню відповідного формулювання суті досліджуваної проблеми. З-поміж методів дослідження символу виокремлюють такі: структурний, описовий, функційний, психолінгвістичний, метод кількісного та статистичного аналізу.

Соматичні ФО широко побутують як в уснорозмовному мовленні, так і у художньому. У канві художнього тексту такі ФО відтворюють національну самобутність, презентують реалістичну народну атмосферу, допомагають показати розвиток особистості у соціальному середовищі, її характер, погляди тощо. Невимушеність розмови у структурі літературних діалогів досягається саме у спосіб вживання автором соматичних ФО.

ФО з соматичним компонентом є яскравими репрезентантами ментальних рис українців.

Проведений аналіз художньої мови Марії Матіос дає підстави стверджувати, що соматичні ФО допомагають авторці висміяти та засудити різні людські вади, піддати критиці негативні соціальні явища. Різні способи і прийоми вплітання фразеологізмів у мовну тканину твору слугують створенню гумористичного, а разом з тим комічного ефектів. Авторка тонко відчуває, яку силу мають ці згустки народної мудрості, виразники багатовікового народного досвіду у влучному висловленні думки.

За нашими спостереженнями, структурно-семантичні перетворення соматичних ФО демонструють зміну форми мовних одиниць та їх значення,

що є специфічною особливістю як уснорозмовного стилю, так і художнього мовлення.

Марія Матіос є майстром модифікації усталених ФО та творення авторських. З метою урізноманітнення виражальних засобів соматичних ФО, наближення їх до живого мовлення письменниця робить лексичні заміни одного із компонентів ФО, які мотивовані контекстом, проте не змінюють усталеного значення фразеологізму. Серед модифікацій соматичних ФО ми виділили поширення компонентного складу, субституцію, кліпсис.

Соматичні ФО у структурі художнього тексту передають емоції людини, мовленнєву й мисленнєву діяльність, стадії фізичного існування (народження, життя, смерть, людські моральні якості, інтелектуальні здібності, взаємини між людьми, сенсорні відчуття тощо).

Щодо структури соматичних ФО, то у мовотворчості Марії Матіос превалюють дієслівні ФО, стрижневий компонент яких вживається у формі дійсного, умовного чи наказового способів.

В уснонародних джерелах найбільш вживаними є ФО з соматичними компонентами серце, голова, око, кров, рука, зуб, груди, губа, спина та ін. Ми виокремили й систематизували дві основних групи таких ФО – ті, що позначають емоційний стан, та ті, що позначають розумовий стан.

При вивченні фразеології у шкільному курсі спостерігається тісний зв'язок з загальним тематичним діапазоном виучуваних тем, а саме з лексикологією, морфемікою та словотвором, граматиною, стилістикою. Простежуються також міжпредметні зв'язки, зокрема з етнографією, світовою історією та історією України, з історією та теорією літератури, з географією, анатомією тощо.

Під час добору методів, прийомів навчання, систем вправ і завдань для вивчення й засвоєння учнями суті, семантики, структури фразеологізмів необхідно звертати увагу на розкриття здібностей кожного учня, збагачення

словникового запасу школярів, їхньої загальної ерудиції, розвиток логічного мислення та аналітичних здібностей, розкриття творчого потенціалу, мотивацію учнів до подальшого навчання, до здобуття нових знань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьев Л.Г. Сучасна українська літературна мова. Фразеологія: навч. посібник для філол. факульт. ун-тів. 2-ге вид., допов. перероб. Х.: Вища школа, 1988. 134 с.
2. Ажнюк Б.М. Англійська фразеологія у культурно-етнічному висвітленні. К.: Наук. думка, 1989. 134 с.
3. Алефіренко М.Ф. Фразеологізація // «Українська мова». Енциклопедія; [вид. 2-е, випр. і доп.]. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004а. С. 770.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966. 605 с.
5. Бабич Н.Д. Фразеологія української мови: у 2 ч.: навч. посібник. Чернівці, 1970 – 1971. Ч. 1. 63 с. Ч. 2. 90 с.
6. Бабич Н. Обсяг фразеологічних значень лексем-антитез вогонь-вода. *Мова у дзеркалі особистості: філологічні дослідження, присв. 80-річчю проф., акад. НАПН України Кононенка В.І.* / редкол.: В. Грещук (голов.ред.), Н. Гуйванюк, І. Кононенко та ін. Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 396 – 407.
7. Багаутдинова Г.А. Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты: дис. ... доктора филол. наук: 10.02.20. Казань, 2007. 333 с.
8. Багнюк А. Символи українства: художньо-інформаційний довідник. Тернопіль: Новий колір, 2008. 826 с.
9. Балашова С.С. Лінгвокультурний концепт як одиниця дослідження. *Сучасні дослідження іноземної філології: зб. наук. праць.* Ужгород: ПП Підголицин П.Ю., 2006. Вип. 4. С. 332 – 340.

10. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка М.: Изд-во иностранной литературы, 1955. 416 с.
11. Барабуля А.М. Конотативні компоненти лексичної семантики як параметр міжмовного зіставлення (на матеріалі української та англійської мов): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.17. К., 2007. 19 с.
12. Баран Я.А., Зимомря М.І., Білоус О.М., Зимомря І.М. Фразеологія: знакові величини: навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів. Вінниця: Нова книга, 2008. 255 с.
13. Барвіна Н.О. Фразеологія в аспекті міжкультурної комунікації. *Лінгвістика*: зб. наук. пр. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. № 2 (20). С. 95 – 98.
14. Белова А.Д. Вербальне відображення концептосфери етносу: сучасний стан вивчення проблеми. *Мовні і концептуальні картини світу*: зб. наук. пр. К.: КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2001. № 5. С. 15 – 22.
15. Балли Ш. Французская стилистика ; пер. с фр. К.А. Долинина / Ш. Балли. М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с
16. Білоноженко В.М. та ін. Фразеологічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 1993. 984 с, с. 871
17. Гамзюк М.В. Культурологічний аспект емотивності фразеологічних одиниць німецької мови. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного університету. Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ*. К.: Видавничий центр КДЛУ, 2000. Вип. 2. С. 49 – 58.
18. Гамзюк М. Соціокультурні фактори емотивності фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької мови). *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці: Рута, 2000. Вип. 98. С. 79 – 85.
19. Голобородько К.Ю. Лінгвістичний статус концепту. *Лінгвістика*: зб.наук. праць. Луганськ, 2003 Вип.1. С. 16 – 21.

20. Голубовська І. О. ДУША і СЕРЦЕ в національно-мовних картинах світу (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов). *Мовознавство*. 2002а. № 4–5. С. 40 – 47.
21. Денисенко І. Особливості соматичних фразеологізмів: концепт «hand» в англійській та українській мовах. 2014. 5с. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7705/1/Denysenko.pdf> (дата звернення: 20.04.2019)
22. Демський М. Суть фраземи, її ономазіологічні функції й особливості номінації // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Праці філологічної секції. Львів, 1992. Т. 224. С. 240 – 265.
23. Демський М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів – Париж: Просвіта, 1994а. 236 с.
24. Демський М.Т. Українська фраземіка (дериваційна база, семантико-граматичні особливості): автореф. дис. ... доктора філол. наук: спец. 10.02.01. Ужгород, 1994. 44 с.
25. Дем'яненко Н. Дослідження семантичної структури лексико-фразеологічного поля ментальної характеристики у польській мові. *Мовні і концептуальні картини світу*: зб. наук. пр. К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. Вип. 11. Кн.1. С. 117 – 120.
26. Дем'яненко Н.Б. Фразеологічні одиниці як найконденсованіше вираження у мові національно-культурного компонента. *Мовні і концептуальні картини світу*: зб. наук. праць. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2005. Вип. 5. Кн. 1. С. 92 – 96.
27. Домбровський Б. Символ та поняття з огляду семіотики. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Львів: Видавництво Нац. Ун-ту “Львів. Політехніка”, 2008. № 607: Філософські науки . С. 9-16.
28. Жайворонок В. В. Символіка народного та авторського (крилатого) слова й виразу. *Мовознавство*. 2005. № 3-4. С. 138-147.

29. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.;
30. Зубач О.А. Національно-культурна своєрідність семантики фразеологічних одиниць з колористичним компонентом у сучасній німецькій мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Донецьк, 2007. 23 с.
31. Зубець Н.О. Мінімальні ідіоми в українській мові: автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Дніпропетровськ, 1997. 20 с.
32. Івашина С. В. Фразема – 2004: формування фразеологічних єдностей. *Мовні і концептуальні картини світу*: зб. наук. праць. К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2005. Вип. 15. Кн.1. С. 132 – 135.
33. Іващенко В. Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури. *Українська мова*. 2004. № 4. С. 18 – 28.
34. Іващенко В.Л. Художній концепт: проблема визначення на рівні ментальних структур як форм відображення дійсності (на матеріалі життєтворчості Т.Г. Шевченка). *Науковий вісник Волинського державного університету: Мовознавство*. 2004. № 6. С. 98 – 103.
35. Івченко А. Негативна характеристика розумових здібностей людини у фразеології серболужицької та української мови. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1990. Вип. 41. С. 146 – 148.
36. Особливості засвоєння фразеології. *Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах*. Колектив авторів за редакцією М.І.Пентиліук: М.І.Пентиліук, С.О.Караман, О.В.Караман, О.М.Горошкіна, З.П.Бакум, М.М.Барахтян, І.В.Гайдаєнко, А.Г.Галетова, Т.В.Коршун, А.В.Нікітіна, Т.Г.Окуневич, О.М.Решетилова. К.: Ленвіт, 2004. С. 184 - 190.
37. Потебня А. А. Слово и миф. М.: Правда, 1889.С.249-252, 256-260.
38. Клименко Н. Правила успішного спілкування, сформульовані у фразеологізмах української, російської та новогрецької мов. *Українська мова*. 2015. № 2 (54). С. 49 – 66.

39. Ковальчук Н. Символічний лад української культури. Київ: Знання України, 2002. 216 с.
40. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. К. : Вища школа, 1987.
41. Кожуховська Л. Системні класифікації фразеологічних одиниць в україністиці. *Мовознавчі студії*. Вип.2: Фразеологізм і слово у тексті і в словнику (За матеріалами Всеукр. наук. конф. на пошану 75-річчя від дня народження проф. Мар'яна Демського) (Дрогобич, 4 – 5 лютого 2010 р.) / Упоряд.: К. Іваночко, О. Кушлик, П. Мацьків, М. Стецик, М. Яким, Я. Яремко, Л. Баранська. Дрогобич: Посвіт, 2010. Вип.2. С. 192 – 198.
42. Козловский В.В. Понятие ментальности в социологической перспективе. *Социология и социальная антропология*. Межвуз. сб. к 60-летию со дня рождения проф. А.О. Бароноева. СПб.: Алетейа, 1977. С. 32
43. Кононенко В.І. Мова у контексті культури: монографія. Київ – Івано-Франківськ, 2008. 390 с, с. 34
44. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики : засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах 2001 року : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова», 10.02.02 «Російська мова». Харків, 2001. 32 с.
45. Костюк І. Семантика фразеологічних одиниць на позначення емоцій в англійській та українській мовах. *Проблеми лінгвістичної семантики*. Рівне : РДГУ, 2018. С. 34 – 38.
46. Коцюба З. Рефлексія побутової свідомості в різномовному проverbs'яльному просторі (від універсального до національного): *Монографія*. Львів : Укрпоп, 2010. 471 с.
47. М. П. Кочерган Загальне мовознавство. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=15213> (дата звернення: 02.11.2021)

48. Лазаренко Б. Символічний лад української культури. *Філософська думка*. 2005. № 2. С. 154-156.
49. Лапухіна Ю.В. Семантичні та структурні особливості фразеологічних одиниць із соматичним компонентом (на матеріалі англійської та французької мов). 7с. URL:<http://eprints.zu.edu.ua/21307/1/ЛАПУХІНА.pdf> (дата звернення: 19.04.2021)
50. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. 263 с.
51. Лемець Л. І. Символи в поезії Івана Франка: лінгвостилістичний аспект: дисертація. Дрогобич, 2018. 230 с.
52. Матіос Марія. Вибране. Львів: ЛА «Піраміда», 2010. 424 с.
53. Миронова Л. А. Семантична характеристика фразеологізмів із соматизмом рука в українській і mano в іспанській мові. *Проблеми прикладної лінгвістики*. Мова. № 6. 2004. С. 157–141.
54. Москалець О. Про особливості пізнання художнього символу. *Філософська думка*. 2000. № 3. С. 98-118.
55. Москалець О. Ірраціональна природа художньої символізації: феноменологічний аналіз. *Філософська думка*. 2000. № 1. С. 68-78.
56. Ничипорчик Е.В. Отражение ценностных ориентаций в поговорках: монография. Гомель. ГГУ им. Ф. Скорины, 2015. 358 с.
57. Новикова Н.А. Фразеологические единицы с концептом «жизнь» в дискурсе культуры. *Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках* / отв. ред. В.Н. Телия. М.: Языки славянской культуры, 2004. С. 234 – 250.
58. Папіш В.А. Семантико-функціональна природа фразеологізмів у художній прозі закарпатоукраїнських письменників (40-90 рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Ужгород, 2003. 20 с.

59. Пелепейченко Л.М. Перехідність значень слів та фразеосполучень: автореф. дис. ... доктора філол. наук: спец. 10.02.02 К., 1996. 47 с.
60. Постовалова В.И. Мироззренческое понятие «языковая картина мира». *Анализ знаковых систем. История логики и методологии науки*. К., 1986. 159 с.
61. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*. М.: Наука, 1988. С. 8–69.
62. Постовалова В.И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии). *Фразеология в контексте культуры*. М.: Языки русской культуры, 1999. С. 25 – 33.
63. Потебня А.А. Мысль и язык. *Эстетика и поэтика*. М.: Искусство, 1976. С. 35 – 220.
64. Прадід Ю.Ф. Структурно-граматичні типи фразеологізмів та їх різновиди. *Українське мовознавство: Вища школа*, 1989. Вип. 16. С. 28 – 35.
65. Прадід Ю.Ф. Вираження емоційного стану людини фразеологічними засобами мови. *Филологический анализ: Теория, методика, практика: межрегион. сб. науч. ст. К.; Херсон*, 1994. С. 104 – 109.
66. Прадід Ю.Ф. Фразеологічні засоби вираження емоційного стану страху. *Культура слова*. К.: Наук. думка, 1996. Вип. 48 – 49. С. 135 – 141.
67. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень): монографія / НАН України, Ін-т української мови / відп. ред. О.О. Тараненко. К.; Сімферополь, 1997а. 252 с.
68. Прадід Ю.Ф. Стан і тенденції розвитку фразеографії на сучасному етапі. *Ученые записки Симферопольского государственного университета*. 1999. № 10. С. 97 – 103.

69. Пирс Ч. С. Начала прагматизма / пер. с англ. В. В. Кирющенко, М. В. Колопотина. СПб. : Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000.
70. Потебня О. О. 3 лекцій по теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка. Харків : Державне видавництво України, 1930. с. 110, с. 86
71. Сазонова А. А. К вопросу об изучении соматизма «arm» во фразеологических единицах современного немецкого языка. Вестник НГУ: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2012. № 1. С. 98–104.
72. Сімович О. Проблеми лексикографічно репрезентації символу в діалектних словниках. Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Львів. 2016. № 21. С. 131-134. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spml_2016_21_27 (дата звернення: 01.10.2021)
73. Скоробагатько Н. Символічність соматизмів як фразеотворчий чинник. *Лінгвістичні студії: Збірник наукових праць*. 2008. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=7918> (дата звернення 02.05.2020).
74. Скоробагатько Н.О. Фразеологічна соматика в дзеркалі архетипних уявлень людини. *Лінгвістика: зб. наук. праць*. Луганський нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка; гол. ред. Ужченко В.Д. Луганськ: Альма-матер, 2008. № 1 (13). С. 151–156, с. 155
75. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. Київ: Наукова думка, 1973. 280 с.
76. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. *История языкознания XIX и XX вв. в очерках и извлечениях*. – Часть I. – М., 1960. URL: <http://genhis.philol.msu.ru/f-de-sossyur-kurs-obshhej-lingvistiki-izvlecheniya/> (дата звернення 20.10.2021)
77. Соломоник А. Б. Знак и символ. URL: http://nounivers.narod.ru/pub/as_sym.htm (дата звернення 20.10.2021)

78. Словник української мови: в 11 тт. АН УРСР. Інститут мовознавства/ за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970—1980. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення: 19.11.21.)
79. Сніжко В. , Отрошко Л. Творчість через символ: *Монографія* / за ред. Твердохліб О. Сімферополь : Таврія, 2002. 236 с.
80. Тимченко І. Семантична характеристика фразеологізмів із компонентом «вухо». С.123 – 126.
81. Тоненчук Т. В. Денотативний і конотативний аспекти значення фразеологічних одиниць з компонентом на позначення частин тіла людини. *Буковинський журнал* / гол. ред. М. Лазарук. – Чернівці, 2007. – № 2–3. – С. 212–218.
82. Ужченко В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посібник. Київ: Знання, 2007. 494 с.
83. Усатенко Т. Символічне осягнення українського світу. Початкова школа. 2005. №10. С. 54-58.
84. Українська фразеологія як спосіб вираження національного менталітету. URL: <http://www.kpi.kharkov.ua/archive/conferences/> (дата звернення: 20.11.2021)
85. Фразеологічний словник української мови / АН України, Ін-т укр. мови ; [уклад.: В. М. Білоноженко та ін., редкол.: Л. С. Паламарчук (голова) та ін.]. - Київ : Наук. думка, 1993.
86. Шелестюк Е.В. Символ versus троп : сравнительный анализ семантики *Филологические науки*. № 6. С. 50–58.

АНОТАЦІЯ

Магістерська робота присвячена з'ясуванню особливостей використання фразеологізмів із соматичним компонентом-символом в усній народній творчості та в художніх текстах Марії Матіос.

Магістерська робота складається із 3 розділів та списку використаних джерел.

У першому розділі систематизували й проаналізували основні дослідження українського символознавства, зокрема у галузі фразеології, окреслили методи роботи.

У другому розділі магістерської роботи на основі багатого фактичного матеріалу – ілюстрацій з художнього мовлення Марії Матіос та усної народної творчості – розкрили особливості використання соматичних фразеологізмів, з'ясували їх символічне значення, здійснили класифікацію та статистичний аналіз мовних одиниць із стрижневим словом-символом.

З'ясували, що, як для художнього мовлення, так і для усної народної творчості, характерними є структурно-семантичні перетворення фразеологічних одиниць з соматичним компонентом-символом. Найбільш вживаними є фразеологічні одиниці з соматичними компонентами: *серце, голова, око, кров, рука, нога, зуб, груди, губа, спина*.

У третьому розділі подали методичні рекомендації щодо вивчення сталих мовних сполук у шкільному курсі та представили план-конспект уроку на тему «Фразеологізми як засіб увиразнення тексту».

Ключові слова: соматизм, символ, фразеологізм, лінгвістика, лінгвокультурологія, знак.

ABSTRACT

Romanyuk Ye. D.

Linguocultural aspect of somatic symbols in the Ukrainian language (based on the M. Matios' works and folk literature)

The paper elucidates the motivation for the use of phraseological units with a somatic component-symbol; provides structural and semantic analysis of these phraseological units, and identifies the peculiarities of their functioning in literary works and and folk literature.

The author systematized and analyzed the main studies of Ukrainian symbolism, in particular in the field of phraseology, in order to outline the research methods. A rather extensive data represented by the illustrations from the Maria Matios' literary works and from folk literature enabled classification and systematization of the phraseological units with a symbolic component. This study clarifies the symbolic meaning of these units and provides a statistical analysis of phraseological units with a specific pivotal word-symbol.

It was found that both literary works and folk literature are characterized by structural and semantic transformations of somatic phraseological units, which demonstrate a change in the form of language units and their meaning. The most widely used are phraseological units with somatic components, such as: *серце* (*heart*), *голова* (*head*), *око* (*eye*), *кров* (*blood*), *рука* (*arm*), *нога* (*leg*), *зуб* (*tooth*), *грудь* (*chest*), *губа* (*lip*), *спина* (*back*).

The study is conducted with the use of such scientific methods as induction and deduction. The analysis of phraseological units with a somatic component-symbol was carried out using methods of continuous sampling and descriptive method. A mathematical method was used to calculate the analyzed units

Ultimately, the author suggests methodological recommendations for the study of set phrases as a part of an educational plan and offers a lesson plan aimed at the “Phraseological units as a means of making the literary text more expressive”